"सबैका लागि घरघरमा मानव अधिकार,

शान्ति र विकासको आधार"

मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नुपर्ने कुराहरु

प्रकाशक

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर

संयोजन

सम्बर्द्धन तथा वकालत महाशाखा
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

प्रकाशक

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, ललितपुर

पुनः प्रकाशन मितिः असार, २०७४

प्रकाशन प्रतिः ४,०००

प्रकाशन नं.: रामाअआ के.का. २१५

संस्करणः पाचौँ

मुद्रणः एम.एस. प्रिन्टिङ्ग सोलुसन
कोटेश्वर, काठमाडौं, ९८५११-३८००५

© **सर्वाधिकारः** राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
आयोगको पूर्व–स्वीकृति बिना यस प्रकाशनलाई पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण गर्ने गरी सङ्ग्रह गर्न अथवा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू मात्र साभार गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिनेछ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका पदाधिकारीहरू

मा. अनूप राज शर्मा, अध्यक्ष

मा. प्रकाश वस्ती, सदस्य

मा. सुदिप पाठक, सदस्य

मा. मोहना अन्सारी, सदस्य

मा. गोविन्द शर्मा पौड्याल, सदस्य

सचिव

वेदप्रसाद भट्टराई

मन्तव्य

मानव अधिकार हरेक नागरिकको आधारभूत अधिकार हो । मानव अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था र प्रक्रियाहरूको बारेमा जानकारी नहुँदा मानव अधिकारजस्तो न्यूनत्तम कुराहरूबाट समेत नागरिकहरू वञ्चित हुनुपर्ने हुन्छ । नेपालजस्तो विकाशोन्मुख मुलुकमा यसको सम्भावना अझ बढी हुन्छ । त्यसैले हरेक नागरिकले आफ्नो अधिकार के हो र मानव अधिकारसम्बन्धी के-कस्ता व्यवस्थाहरू छन् भन्ने न्यूनत्तम कुराहरू जान्नुपर्दछ ।

नागरिकले आफ्ना अधिकारको बारेमा सरल रूपमा ज्ञान हासिल गरी आफ्नो अधिकारको बारेमा सचेत होउन् र अधिकारको दाबी गर्न सक्षम होउन् भन्ने उद्देश्यले नै आयोगले मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नुपर्ने कुरा पुस्तिकाको रूपमा प्रकाशनमा ल्याएको हो ।

मानव अधिकार संस्कृतिको विकास नभएसम्म मानव अधिकारको प्रत्याभूति सम्भव छैन । मानव अधिकार संस्कृतिको विकासका लागि राज्यका निकायहरूको साथै स्वयम् नागरिकहरू पनि यसमा जिम्मेवार हुनुपर्दछ । त्यसका लागि मानव अधिकारको न्यूनत्तम ज्ञान आवश्यक हुन्छ ।

आयोग स्थापनाकालदेखि नै मानव अधिकार शिक्षालाई जनताको घरदैलोमा पुऱ्याउन प्रयासरत छ । वर्तमान आयुक्तहरूको नियुक्तिपश्चात् आयोगले "सबैका लागि घरघरमा मानव अधिकार शान्ति र विकासको आधार" भन्ने नारा तय गरी मानव अधिकार शिक्षालाई जनताको घरदैलोमा पुऱ्याउने कुरालाई प्राथमिकता दिएको छ । नागरिकको घरमा मानव अधिकार पुऱ्याउने प्रयासको रूपमा आयोगले "मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नुपर्ने कुराहरू" को चौथो संस्करण प्रकाशनमा ल्याएको छ ।

अन्त्यमा, यसको प्रकाशनका लागि सम्पादन तथा प्रकाशनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुहुने आयोगका माननीय सदस्य गोविन्द शर्मा पौड्याल तथा यस कार्यमा संलग्न आयोगका कर्मचारीहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

अनूप राज शर्मा
अध्यक्ष
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

प्रकाशकीय

मानव अधिकारको कुनै सीमा र दायरा हुँदैन । यो सबैको सरोकारको सवाल हो । जहाँ मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण एवम् परिपालना सम्भव हुँदैन, त्यहाँ लोकतन्त्र र सभ्य समाजको परिकल्पना पनि व्यर्थ हुन जान्छ । अतः राज्यका निकायदेखि व्यक्ति, वर्ग, समुदाय समुदाय, तह र तप्कामा मानव अधिकार संस्कृतिको विकास आवश्यक हुन्छ । नेपालले मानव अधिकार, मानवीय कानुन अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसम्बन्धी गरी ३९ वटा महाससिन्धहरूको पक्ष राष्ट्र भई आफ्नो प्रतिबद्धता प्रकट गरिसकेको छ । त्यसैगरी राष्ट्रिय कानुनअन्तर्गत संविधान र ऐनमा नागरिकका अधिकारहरू सुनिश्चित गरेको भएता पनि कार्यान्वयन तहमा भने विभिन्न जटिलताहरू रहेको देखिन्छ, जसलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक छ ।

पेरिस सिद्धान्तको आधारमा २०५७ जेठ १३ मा मानव अधिकार आयोग ऐन २०५३ बमोजिम गठित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग हाल संवैधानिक अङ्गको रूपमा क्रियाशील रही आएको छ । नेपालको संविधान, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ ले आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारको बारेमा उल्लेख गरेको छ । वर्तमान संविधानको धारा २९३ ले आयोगको स्वायत्तता र स्वतन्त्रतालाई अझ व्यापक बनाएको छ । मानव अधिकारको क्षेत्रमा राष्ट्रिय संस्थाको हैसियतमा कार्यरत यस आयोगले संवैधानिक/कानुनी दायराभित्र रही मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्वर्द्धन एवम् कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नमा आफ्ना गतिविधिहरू केन्द्रित गर्दै आएको छ । आयोगद्वारा सम्पादित कार्यहरूमाथि राष्ट्रिय तहमा मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट पनि सुक्ष्म मूल्याङ्कन भइरहेको छ । फलस्वरूप मानव अधिकार संस्थाहरूको छाता सङ्गठन Global Alliance of NHRIs (GANHRI) ले आयोगलाई स्थापनाकालदेखि नै "ए" क्षेणीको हैसियत प्रदान गर्दै आएको छ ।

मानव अधिकारका मूल्य-मान्यतालाई तल्लो तहसम्म स्थापित गर्न आयोगको पाँचौ रणनीतिक योजनाले "सबैका लागि घर-घरमा मानव अधिकार शान्ति र विकासको आधार" भन्ने अवधारणा अगाडि सारेको छ । यस अवधारणालाई व्यवहारमा ढाल्न विविध प्रर्वद्धनात्मक गतिविधिहरू अगाडि बढाउँदै आएको छ । जसमा प्रकाशनलाई एक महत्त्वपूर्ण माध्यम बनाइएको छ ।

प्रकाशनकै सेरोफेरोमा आयोगले "मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नुपर्ने कुराहरू" पुस्तिकाको चौथो संस्करण प्रकाशनमा ल्याउन लागेको छ । यसमा

नेपालको संविधान, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८, मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू, नेपाल सरकारको मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना एवम् विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा आदिमा आधारित सामग्रीहरू समावेश गरिएका छन् । प्रश्न-उत्तर शैलीमा प्रकाशित यो पुस्तिका मानव अधिकार प्रति जानकारी राख्ने सर्वसाधारण, कानुनका विद्यार्थी लगायत सरोकारवालाहरूको लागि समेत आयोग र मानव अधिकारका विविध विषयमा बुझ्न सहयोगी हुनेछ । यसबाट सबैका लागि घर-घरमा मानव अधिकार शान्ति र विकासको आधार भन्ने आह्वानलाई मूर्तरूप दिन उपयोगी हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

अन्त्यमा, पुस्तिकालाई प्रकाशनयोग्य बनाउन आयोगका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूको भूमिका रहेको छ । यस संस्करणलाई प्रकाशनका लागि योगदान पुऱ्याउनुहुने उप-निर्देशक कोषराज न्यौपाने, अधिकृतहरू कैलाशकुमार सिवाकोटी, हरिप्रसाद ज्ञवाली, लक्ष्मी राई र सहायक प्रथम डेगराज भट्टराईसहित आयोग परिवारलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

१२ वैशाख, २०७४

गोविन्द शर्मा पौड्याल
सदस्य
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

विषय-सूची

परिच्छेद १: मानव अधिकार र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग १

परिच्छेद २: उजुरी, कारबाही तथा क्षतिपूर्ति ८

परिच्छेद ३: नेपालको संविधान र मानव अधिकार १४

परिच्छेद ४: मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू २१

१. मानव अधिकारको विश्व्यापी घोषणा पत्र, १९४८ २४

२. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ २५

३. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ २८

४. आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ ३१

५. महिलाविरूद्व हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९ ३४

६. यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरूद्वको महासन्धि, १९८४ ३९

७. बाल अधिकार महासन्धि, १९८९ ४१

८. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ ४५

९. आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० ४८

१०. बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि,२००६ ५२

११. अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनहरू, १९४९ ५८

१२. आदिवासीहरू र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं १६९ ६१

परिच्छेद ५: मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा र मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना ६३

(क) मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा

(ख) नेपाल सरकारको मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना

अनुसूचीहरू

अनुसूची १. नेपालको संविधान, २०७२ भाग २५ ७१

अनुसूची २. मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ ७६

अनुसूची ३. नेपाल पक्ष भएका महासन्धिहरू ८३

अनुसूची ४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको उजुरी फारम ९०

परिच्छेद–१

मानव अधिकार र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

१. मानव अधिकार भनको के हो ?

मानिसको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित नेपालका राष्ट्रिय कानुन र नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूले प्रदान गरेका अधिकारहरूलाई मानव अधिकार भनिन्छ ।

"मानव अधिकार" भन्नाले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानुनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार सम्झनुपर्छ र सो शब्दले नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा निहित अधिकारसमेतलाई जनाउँछ ।

- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ दफा २ (च)

२. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग कस्तो निकाय हो ?

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग स्वतन्त्र र स्वायत्त संवैधानिक निकाय हो । यो पेरिस सिद्धान्तबमोजिम गठन भएको स्वतन्त्र र स्वायत्त निकाय पनि हो । स्थापनाकालमा मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ बमोजिम कानुनी निकायको रूपमा स्थापना भएको आयोगलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संवैधानिक निकायमा परिणत गरेको थियो । जसलाई हाल कार्यान्वयनमा रहेको नेपालको संविधानले पनि निरन्तरता दिएको छ ।

३. पेरिस सिद्धान्त भनेको के हो ? यस सिद्धान्तअनुसार मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय निकायमा हुनुपर्ने आवश्यक तत्वहरू के-के हुन् ?

मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्नको लागि सन् १९९१ मा फ्रान्सको

राजधानी पेरिसमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले एक सम्मेलनको आयोजना गरेको थियो । उक्त सम्मेलनमा आफ्ना सबै सदस्य राष्ट्रहरूलाई मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्नको लागि एउटा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था स्थापना गर्न प्रस्ताव राखेको थियो । सो प्रस्ताव (संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सबै सदस्य राष्ट्रहरूमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था स्थापना गर्ने) लाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सन् १९९३ मा बसेको महासभाले पारित गरेको थियो । यसरी पेरिसमा प्रस्तावित भई संयुक्त राष्ट्रसङ्घले १९९३ मा पारित गरेको राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था स्थापना गर्ने सम्बन्धी सिद्धान्त नै पेरिस सिद्धान्त हो । पेरिस सिद्धान्तअनुसार मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरूमा निम्न तत्वहरू हुनु अपरिहार्य छ :

१. स्वतन्त्रता,
२. स्वायत्तता,
३. पर्याप्त अधिकारसहितको निर्धारित क्षेत्राधिकार
४. पहुँच र
५. सहयोग ।

४. आयोगमा कति जना अध्यक्ष र सदस्यहरू रहन्छन्? उनीहरूको नियुक्तिको योग्यता के हुन्छ ?

आयोगमा एक जना अध्यक्ष र चार जना सदस्यहरू रहने व्यवस्था छ । उनीहरूको नियुक्ति संवैधानिक परिषद्को सिफारिशमा संसदीय सुनवाई पछि राष्ट्रपतिबाट हुन्छ । आयोगका अध्यक्ष वा सदस्य हुनको लागि देहायबमोजिमको योग्यता पुगेको हुनुपर्दछ :

(क) अध्यक्ष

- मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धनका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश पदबाट सेवा निवृत्त व्यक्ति वा
- मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तीमा २० वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याई ख्याति प्राप्त गरेको व्यक्ति,

- ४५ वर्ष उमेर पूरा गरेको,
- मान्यता प्राप्त विश्व-विद्यालयबाट स्नातक उपाधि हासिल गरेको
- नियुक्ति हुँदाको बखत राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको र
- उच्च नैतिक चरित्र भएको ।

(ख) सदस्य

- मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन, बालबालिकाको हक, हितको क्षेत्रमा कार्यरत वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तीमा २० वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याई ख्याति प्राप्त गरेको व्यक्ति
- ४५ वर्ष उमेर पुरा गरेको, मान्यता प्राप्त विश्व-विद्यालयबाट स्नातक उपाधि हासिल गरेको नियुक्ति हुँदाको बखत राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको र उच्च नैतिक चरित्र भएको ।

५. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रमुख कर्तव्यहरू के-के हुन् ? ती कर्तव्य पूरा गर्न आयोगले के-कस्ता कार्यहरू गर्दछ ?

नेपालको संविधानको धारा २४९ अनुसार मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्वर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु आयोगको प्रमुख कर्तव्य हो । आफ्ना कर्तव्यहरू पूरा गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले निम्न कार्यहरू गर्दछ:

(क) कुनै व्यक्ति वा समूहको मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरूत्साहन भएको भनी आयोगमा प्राप्त उजुरीमा छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषीउपर आवश्यक कारबाही गर्न सिफारिश गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको उल्लङ्घन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी वा कर्तव्य भएको पदाधिकारीले जिम्मेवारी पूरा नगरेमा वा पूरा गर्न उदासिनता देखाएमा त्यस्तो पदाधिकारीउपर विभागीय कारबाही गर्न सिफारिश गर्ने,

(ग) मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाविरूद्ध कानुनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्ने,

(घ) मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने,

(ङ) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित प्रचलित कानुनको आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गरी त्यसमा गर्नुपर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा सरकारलाई सिफारिश गर्ने,

(च) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्न कारणसहित सरकारलाई सिफारिश गर्ने,

(छ) पक्ष बनिसकेका हकमा कार्यान्वयन अवस्थाको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा सो को कार्यान्वयन गर्न सरकारसमक्ष सिफारिश गर्ने र

(ज) आयोगले गरेका सिफारिश वा निर्देशन पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानुनबमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ताको रूपमा अभिलेख गर्ने ।

६. आयोगले मानव अधिकार संरक्षणसम्बन्धी कस्ता कार्यहरू गर्दछ ?

आयोगले मानव अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी निम्न कार्यहरू गर्दछः

(क) मानव अधिकारको उल्लङ्घन र दुरूत्साहन रोक्ने सम्बन्धमा छानबिन र अनुसन्धान,

(ख) सरकारका निकाय, कारागार आदिको भ्रमण, निरीक्षण, अवलोकन गरी आवश्यक सुझाव दिने,

(ग) मानव अधिकार स्थितिको अनुगमन गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने,

(घ) ध्यानाकर्षण गराउने र

(ङ) मानव अधिकार स्थितिको अनुगमन गरी सुधारको लागि सिफारिश गर्ने ।

७. आयोगले मानव अधिकारको सम्वर्द्धनसम्बन्धी कस्ता कार्यहरू गर्दछ ?

आयोगले मानव अधिकारको सम्वर्द्धनसम्बन्धी निम्नानुसारका कार्यहरू गर्दछः

क) तालिम, गोष्ठी, सम्मेलन आदि आयोजना गर्ने,

ख) सबै प्रकारका सञ्चार माध्यमहरूको समन्वय र सहकार्यमा स्थानीय तहसम्म मानव अधिकार सचेतना अभिवृद्धि गर्ने,

ग) मानव अधिकारका विभिन्न विषयमा जानकारी दिने पुस्तक-पुस्तिका, पत्रिका आदि प्रकाशन गर्ने र

घ) औपचारिक वा अनौपचारिक शिक्षा प्रणालीमार्फत् मानव अधिकार शिक्षाको प्रचार-प्रसार गर्ने ।

८. अन्य संवैधानिक निकायसरह प्रतिनिधि सभाका समितिहरूले आयोगको कामकारवाहीको अनुगमन गर्न सक्छन् ?

नेपालको संविधानको धारा २९३ बमोजिम अन्य संवैधानिक निकायसरह प्रतिनिधि सभाका समितिहरूले आयोगको कामकारवाहीको अनुगमन गर्न सक्दैनन् ।

९. कस्ता सङ्घसंस्थाले नेपालभित्र मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धनसम्बन्धी कुनै कार्यक्रम सञ्चालन गर्न चाहेमा आयोगको सहमति लिनुपर्दछ ? सहमति लिनको लागि के-कस्तो विवरण संलग्न गरी निवेदन दिनुपर्छ ?

नेपालभित्र मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धनसम्बन्धी कुनै कार्यक्रम सञ्चालन गर्न चाहने विदेशी सङ्घसंस्थाले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा २०(३) अनुसार आयोगको सहमति लिनुपर्दछ । त्यस प्रयोजनका लागि त्यस्ता सङ्घसंस्थाले देहायबमोजिमका कागजात संलग्न राखी आयोगमा निवेदन दिनुपर्दछः

(क) आफूले गर्ने कामको विवरण,

(ख) मानवीय र आर्थिक श्रोत साधनको विवरण,

(ग) कार्यालय रहने स्थान,

(घ) पत्राचार गर्ने ठेगाना र

(ङ) समाज कल्याण परिषदसँग स्वीकृति लिएको भए त्यसको विवरण ।

१०. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार उल्लङ्घसम्बन्धी उजुरीहरूको बिस्तृत छानबिन के-को आधारमा गर्दछ ?

आयोगले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजुरी, कारबाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली २०६९ बमोजिम उजुरीहरूको बिस्तृत छानबिन गर्दछ । जसको बारेमा पछिल्ला परिच्छेदहरूमा बिस्तृत उल्लेख गरिएको छ ।

११. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको रणनीतिक योजना (सन् २०१५-२०२०) अनुसार मुख्य रणनीतिक उद्देश्यहरू के के हुन् ?

आयोगको रणनीतिक योजना (सन् २०१५-२०२०) मा निर्धारण गरिएका मुख्य रणनीतिक उद्देश्यहरू यस प्रकार छन्ः

१. मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको अनुसन्धान तथा मानव अधिकार अवस्थाको अनुगमन गर्ने,

२. मानव अधिकार प्रवर्द्धनको सुदृढीकरण गर्ने,

३. विपन्न, सीमान्तकृत एवम् पिछडिएका वर्गको अधिकार सुनिश्चित गर्ने र

४. आयोगको पहुँच बिस्तार, प्रभावकारिता सुदृढीकरण एवम् संस्थागत विकास गर्ने

१२. मानव अधिकार उल्लङ्घन र अपराध भनेको के हो ? यी दुईबीचमा के फरक छ ?

सामान्यतः राज्यका निकायहरूले मानव अधिकारको सिद्धान्त वा कानुनबमोजिम गर्नुपर्ने कार्य नगर्दा र नगर्नुपर्ने कार्य गर्दा हनन् हुन जाने अधिकार मानव अधिकारको उल्लङ्घन हो भने व्यक्ति-व्यक्ति वा समूहबीचमा हुने र भएका कानुनले आपराधिक भनी घोषणा गरेका घटनाहरू अपराध हुन् । मानव अधिकार उल्लङ्घन र अपराधमा निम्न फरकहरू रहेका छन्ः

मानव अधिकार उल्लङ्घन	अपराध
• राज्य पक्षको संलग्नतामा अधिकार हनन्को घटना भएको हुनुपर्छ । • कार्यालयको जिम्मेवारी वहन गर्ने सिलसिलामा घटना घटेको हुनुपर्छ । • उजुरी दिन हदम्याद लाग्दैन । • स्वतन्त्र निकायबाट पनि अनुसन्धान हुन सक्छ । • पुनःअनुसन्धान हुनसक्छ । • राज्यपक्षको निष्कृयता वा सकृयतामा घटना घटेको हुनुपर्छ । • उल्लङ्घन गरेवापत राज्य पक्षले दायित्व बहन गर्नुपर्छ । • शङ्कारहित तरिकाबाट पुष्टि हुनुपर्छ । • गैरन्यायिक हत्या, वेपत्ता, यातना, गैर-कानुनी थुना, शान्तिसुरक्षा दिन नसक्नु,विस्थापित गराउनु, जातीय विभेद, आदि । • राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय समितिमा उजुरी लाग्दछ । • दोषीलाई कारबाही र पीडितलाई क्षतिपुर्ति हुन्छ ।	• कानुनी दायित्व पुरा नगरेमा अपराध हुन्छ । • राज्यको संलग्नता नभएको व्यक्ति वा समूहको संलग्नता भएको हुन्छ । • व्यक्तिगत हैसियतमा घटना घटेको हुनुपर्छ । • हदम्यादभित्रै उजुरीको जाहेरी दिनुपर्छ । • राज्यका अङ्गबाट मात्र अनुसन्धान हुन सक्छ । • सामान्यतः एक पटकमात्र अनुसन्धान हुन सक्छ । • राज्यपक्षको निष्कृयता र कुनै व्यक्ति वा समूहको सकृयताबाट घटना घटेको हुनुपर्छ । • अपराध गरेवापत अपराधी (व्यक्ति वा व्यक्तिहरुको समूह) मात्रले दायित्व बहन गर्नुपर्छ • कर्तव्य ज्यान, चोरी, डकैती, कुटपीट, लुटपिट, ठगी, बलात्कार, मानिस बेचबिखन, किर्ते, जालसाजी आदि । • अपराधविरुद्ध प्रहरी कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, अदालतमा उजुरी लाग्दछ । • दोषीलाई कारबाही र पीडितलाई क्षतिपूर्ति पनि हुन सक्छ । (जस्तै, बलात्कारको मुद्दा आदि)

परिच्छेद–२

उजुरी, कारबाही तथा क्षतिपूर्ति

१. आयोगले आफूसमक्ष दर्ता हुन आएका उजुरीहरूको कुन कानुन-अन्तर्गत छानबिन गर्दछ ?

आयोगले आफूसमक्ष दर्ता हुन आएका मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी उजुरीहरूको छानबिन र अनुसन्धान नेपालको संविधान र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ ले निर्धारित गरेबमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजुरी, कारबाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली २०६९ बमोजिम गर्दछ ।

२. उजुरी भनेको के हो ?

मानव अधिकार उल्लङ्घन वा दुरूत्साहन भएकोले त्यसमा छानबिन गरिपाऊँ भनी आयोगमा दर्ता हुन आएका लिखित वा मौखिक गुनासाहरूलाई उजुरी भनी बुझ्नुपर्दछ । यस सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजुरी, कारबाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली, २०६९ मा पनि परिभाषा गरिएको छ ।

३. मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएमा कहाँ र कसले उजुरी दिन सक्छ ?

मानव अधिकार उल्लङ्घन भएमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका केन्द्रीय, क्षेत्रीय र उपक्षेत्रीय कार्यालयमध्ये कुनै पनि कार्यालयमा उजुरी गर्न सकिन्छ । त्यस्तो उजुरी गर्दा पीडित व्यक्ति आफैंले वा निजको तर्फबाट कसैले उजुरी दिन सक्छ । उजुरी दिंदा कुनै दस्तुर लाग्दैन ।

४ . आयोगमा मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी उजुरी कसरी र कुन-कुन माध्यमबाट दर्ता गर्न सकिन्छ ?

पीडित व्यक्ति आफैं उपस्थित भई वा पीडितका तर्फबाट कसैले लिखित वा मौखिक निवेदन दिएर पनि आयोगमा उजुरी दर्ता गर्न सकिन्छ । यस्तो उजुरी लिखित, मौखिक, टेलिफोन, हुलाक, द्रुत डाक सेवा, फ्याक्स, इमेल वा लिखित अभिलेख राख्न सकिने अन्य दूरसञ्चारका माध्यमबाट पनि गर्न सकिन्छ । यसबाहेक गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका विषयमा आयोग आफैंले स्वविवेकमा (Suo Motu) पनि उजुरी लिन सक्दछ ।

५. आयोगमा मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी उजुरी दिँदा उजुरकर्ताले के–के कुरा खुलाउनुपर्छ ?

उजुरी दिँदा उजुरीकर्ताले अनुसूची ४ मा उल्लेखित फारममा भएका निम्न कुराहरू खुलाउनुपर्छ :

(क) उजुरी गर्ने व्यक्तिको नाम, थर र ठेगाना,

(ख) कुनै संस्थाको तर्फबाट उजुरी परेको भए सो संस्थाको विवरण,

(ग) उजुरीको विषय,

(घ) उजुरी गर्नुपर्ने कारण,

(ङ) उजुरीको सङ्क्षिप्त व्यवहोरा,

(च) उजुरीलाई समर्थन वा पुष्टि गर्ने कुनै प्रमाण,

(छ) उजुरकर्ताले माग गरेको उपचारको विवरण,

(ज) उजुरीको विषयमा अन्यत्र कुनै उजुरी गरेको भए त्यसको विवरण र

(झ) अन्य प्रासङ्गिक कुरा ।

६. अत्यन्त जरूरी विषयको उजुरी केलाई मानिन्छ ?

देहायको अवस्थाको मानव अधिकारको उल्लङ्घन/हनन् वा त्यसको दुरूत्साहनका विषयलाई अत्यन्त जरूरी विषय मानिनेछ :

(क) कसैको हत्या वा मुत्यु भएको वा हत्या वा मृत्यु हुने सम्भावना रहेको,

(ख) गम्भीर यातना दिएको,

(ग) मानिस विक्षिप्त भएको,

(घ) कुनै समूह वा सम्प्रदाय नै पीडित भएको,

(ङ) बेपत्ता पारिएको वा पार्ने सम्भावना भएको,

(च) महिलामाथि हुने यौन दुर्व्यवहार,

(छ) बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा ज्येष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित उजुरी र

(ज) तत्काल त्यस्तो कार्य नरोकेमा मानव अधिकारको गम्भीर उलङ्घन वा मानवीय क्षति हुन सक्ने सम्भावना भएको ।

७. के आयोगमा परेको उजुरीमा मिलापत्र हुन सक्छ ? मिलापत्र भएपछि उजुरी के हुन्छ ?

आयोगमा विचाराधीन रहेको गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका उजुरीबाहेकका कुनै पनि उजुरीका सम्बन्धमा सम्बन्धित पक्षहरूले मिलापत्र गरी पाउन संयुक्त निवेदन गरेमा र मिलापत्र गर्दा पीडित पक्षको मानव अधिकारको संरक्षण हुने भएमा मिलापत्र हुन सक्छ । पक्षहरूबीच मिलापत्र भएमा आयोगमा परेको उजुरीमाथिको कारबाही अन्त्य हुन्छ ।

८. कस्तो अवस्थामा आयोगले उजुरीलाई तामेलीमा राख्न वा खारेज गर्न सक्छ ?

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले निम्न अवस्थामा उजुरीलाई तामेलीमा राख्न वा खारेज गर्न सक्छः

उजुरीको प्रारम्भिक अध्ययनबाट देहायका कुनै अवस्था भएको पाइएमा प्रारम्भिक कारबाहीको लागि आयोगले तोकेको सदस्यले त्यस्तो उजुरी तामेलीमा राख्न वा खारेज गर्न सक्नेछ ।

(क) उजुर गर्ने व्यक्ति वा पीडित व्यक्तिको नाम उल्लेख नभएमा,

(ख) अस्पष्ट वा काल्पनिक विषयको उजुरी भएमा,

(ग) मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा त्यसको दुरूत्साहनसँग सम्बन्धित नभएमा,

(घ) आयोगको अधिकारक्षेत्रभन्दा बाहिरको विषय भएमा,

(ङ) झुट्ठा वा तथ्यहीन विषयको उजुरी भएमा,

(च रीत नपुगेको पाइएमा र

(छ) एकपटक आयोगले ठहर गरिसकेको विषय भएमा ।

तर कुनै उजुरी रीत नपुगेका कारणले तामेलीमा रहेकोमा पुनः रीतपूर्वकको उजुरी पर्न आएमा कारबाही गर्न बाधा पर्ने छैन ।

९. आयोगले मानव अधिकार उल्लङ्घन/दुरूत्साहन भए–नभएको ठहर कसरी गर्छ ?

आयोगको कार्यादेश बमोजिम आयोगमा दर्ता/जानकारी हुन आएका घटनाहरूमा स्थलगत वा अन्य तरिकाबाट गरेको अनुगमन, अनुसन्धान, छानबिन र जाँचबुझको आधारमा प्राप्त तथ्यहरू, त्यसलाई समर्थन गर्ने प्रमाणहरूको गम्भीर विश्लेषण गरी मानव अधिकार उल्लङ्घन/दुरूत्साहन भए नभएको ठहर गर्दछ ।

१०. कुनै निकाय, सार्वजनिक/सरकारी अधिकारी वा कर्मचारी दोषी देखिएमा कारबाहीको सम्बन्धमा कस्तो कार्यविधि अपनाइन्छ ?

कुनै निकाय, सार्वजनिक/सरकारी अधिकारी वा कर्मचारी दोषी देखिएमा निजमाथि आवश्यक कारबाही गर्न आयोगले सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीलाई लेखी पठाउनेछ । आयोगले त्यसरी लेखी पठाएमा सोहीबमोजिम कानुनी वा विभागीय कारबाही गर्नु नेपाल सरकारको दायित्व हुन्छ । आयोगले गरेको सिफारिश, निर्णय वा आदेश सम्बन्धित पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायले तीन महिनाभित्रमा कार्यान्वयन गरी आयोगलाई जानकारी गराउनुपर्नेछ । कुनै कारणबाट कारबाही गर्न नसकिने भएमा त्यसको कारणसहित दुई महिनाभित्र सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीले आयोगलाई जानकारी दिनुपर्नेछ ।

११. आयोगले कस्ता–कस्ता मानव अधिकार उल्लङ्घन ठहर भएका विषयमा क्षतिपूर्तिको लागि सिफारिश गर्न सक्दछ ?

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजुरी, कारबाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली २०६९ को परिच्छेद ५ बमोजिम निम्न विषयमा क्षतिपूर्तिको लागि सिफारिश गर्न सक्दछ :

(क) मृत्यु भएकोमा

(ख) यातना दिएकोमा

(ग) गैरकानुनी थुनामा राखेको वा वेपत्ता पारेकोमा

(घ) चोटपटक पुऱ्याएकोमा

(ङ) भेदभाव गरेकोमा

(च) आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार उल्लङ्घन भएकोमा र

(छ) सामुहिक अधिकार उल्लङ्घन भएकोमा ।

१२. आयोगले क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्ने आधारहरू के–के हुन ?

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजुरी, कारबाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली २०६९ को नियम २२ बमोजिम आयोगले क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्ने आधारहरू देहायबमोजिम रहका छन्ः

(क) पीडितलाई भएको शारीरिक घाउ चोट र वास्तविक उपचार खर्चको अवस्था,

(ख) मानसिक पीडा/यातना,

(ग) सामाजिक मर्यादा,

(घ) पीडितको शारीरिक, मानसिक र आर्थिक अवस्था,

(ङ) पीडकको चरित्र,

(च) मानव अधिकार उल्लङ्घनको घटनामा यसअघि संलग्न रहे नरहेको र

(छ) पीडकको आर्थिक अवस्था ।

१३. आयोगलाई जाँचबुझसम्बन्धी कस्तो अधिकार रहेको छ ? त्यस्तो जाँचबुझको कार्यलाई असहयोग गरेमा आयोगले के गर्न सक्छ ?

आयोगलाई जाँचबुझ सम्बन्धमा अदालतलाई भएसरह देहायबमोजिमका अधिकार रहेको छन् :

(क) बयान लिने वा बकपत्र गराउने,

(ख) प्रमाण बुझ्ने

(ग) बिना-सूचना कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा बिना-सूचना प्रवेश गरी खानतलासी लिने तथा सबुत कब्जामा लिने,

(घ) बिना-सूचना सरकारी वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गरी पीडितको उद्धार गर्ने,

(ङ) पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने र

(च) आयोगले जाँचबुझका सम्बन्धमा माग गरेका कागजात वा आवश्यक प्रमाणहरू नपठाउने, आयोगको कार्यमा असहयोग गर्ने वा आयोगमा उपस्थितिको लागि बोलाएकोमा उपस्थित नभई अटेर गर्नेलाई आयोगले विशेष टिप्पणी लेखी कारबाहीका लागि नेपाल सरकार, अधिकारप्राप्त निकाय वा अधिकारीसमक्ष पठाउन सक्छ ।

परिच्छेद–३

नेपालको संविधान र मानव अधिकार

१. नेपालको संविधानमा मानव अधिकारसम्बन्धी के–के प्रावधानहरू समावेश गरिएको छ ?

नेपालको संविधानमा मानव अधिकारसम्बन्धी देहायबमोजिमका प्रावधानहरू समावेश गरिएको पाइन्छ :

(क) प्रस्तावनामा अविभेद, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन र पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता हुने लगायतका अधिकारहरूको उल्लेख भएको,

(ख) विभिन्न ३१ वटा मौलिक हकहरूको व्यवस्था,

(ग) मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्दै विधिको शासन कायम राख्ने सहित सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी राज्यको नीति रहने व्यवस्था भएको,

(घ) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसमेत मानव अधिकारसँग सम्बन्धित आठ वटा आयोगहरू र अन्य निकायहरू रहने व्यवस्था र

(ङ) मानव अधिकारको संरक्षण र I उल्लेख्य भूमिका खेल्दै आएको न्यायालयको व्यवस्था

२. मौलिक हक भनेको के हो ?

राज्यले आफ्ना नागरिकहरूलाई प्रत्याभूत गर्न सुनिश्चित गरेका हक र अधिकारलाई मौलिक हक भनिन्छ । त्यस्ता मौलिक हकहरू संविधानमा व्यवस्था गरिएका हुन्छन् । मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मूल्यमान्यताबमोजिम ती

मौलिक हकहरू आफ्ना नागरिकलाई उपलब्ध गराउन राज्यले प्रतिबद्धता जनाएको हुन्छ । नेपालको संविधानमा नागरिकहरूको लागि मौलिक हकको संवैधानिक व्यवस्था सुरक्षित गरिएको छ ।

३. नेपालको संविधानले के-कस्ता मौलिक हक र कर्तव्यको व्यवस्था गरेको छ ?

नेपालको संविधानको भाग ३ मा निम्न मौलिक हकहरू रहने व्यवस्था गरिएको छ :

१६. सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक,
१७. स्वतन्त्रताको हक,
१८. समानताको हक,
१९. सञ्चारको हक,
२०. न्यायसम्बन्धी हक,
२१. अपराध पीडितको हक,
२२. यातना विरूद्धको हक,
२३. निवारक नजरबन्दविरूद्धको हक,
२४. छुवाछूत तथा भेदभावविरूद्धको हक,
२५. सम्पत्तिको हक,
२६. धार्मिकस्वतन्त्रताको हक,
२७. सूचनाको हक,
२८. गोपनीयताको हक,
२९. शोषणविरूद्धको हक,
३०. स्वच्छ वातावरणको हक,
३१. शिक्षासम्बन्धी हक,
३२. भाषा तथा संस्कृतिको हक,
३३. रोजगारीको हक,
३४. श्रमको हक,
३५. स्वास्थ्यसम्बन्धी हक,
३६. खाद्यसम्बन्धी हक,
३७. आवासको हक,
३८. महिलाको हक,
३९. बालबालिकाको हक,

४०. दलितको हक,
४१. ज्येष्ठ नागरिकको हक,
४२. सामाजिक न्यायको हक,
४३. सामाजिक सुरक्षाको हक,
४४. उपभोक्ताको हक,
४५. देश निकालाविरूद्वको हक,
४६. संवैधानिक उपचारको हक,
४७. मौलिक हकको कार्यान्वयन र
४८. नागरिकका कर्तव्य

४. संविधान अनुसार नागरिकका कर्तव्य के के हुन् ?

संविधान अनुसार प्रत्येक नागरिकका कर्तव्य देहायबमोजिम छन् :

(क) राष्ट्रप्रति निष्ठावान हुँदै नेपालको राष्ट्रियता, सार्वभौमसत्ता र अखण्डताको रक्षा गर्नु,
(ख) संविधान र कानूनको पालना गर्नु,
(ग) राज्यले चाहेका बखत अनिवार्य सेवा गर्नु र
(घ) सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा र संरक्षण गर्नु ।

५. मानव अधिकार र मौलिक हकबीचमा के फरक हुन्छ ?

मानव अधिकार र मौलिक हकबीचमा देहायबमोजिम फरक रहेको देखिन्छः

मानव अधिकार	मौलिक हक
सबै मौलिक हकहरु मानव अधिकारका विषयहरु हुन ।	सबै मानव अधिकारहरु मौलिक हक विषय हैनन् ।
मानव अधिकारको विषय सबै व्यक्तिहरुको लागि हुन्छ ।	सामान्यतः मौलिक हक आफ्ना देशका नागरिकहरुले मात्र प्रचलन गर्न पाउने हुन्छ ।
सबै मानव अधिकारका विषयहरुमा उपचारको व्यवस्था नहुन पनि सक्दछन् ।	मौलिक हकको उल्लङ्घनमा संवैधानिक उपचारको व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

मानव अधिकार उल्लङ्घनमा उपचारको माग गरी अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पनि निवेदन गर्न सकिन्छ ।	सामान्यतः मौलिक हकको उल्लङ्घनमा राज्यको अदालतमा निवेदन दिनुपर्दछ ।
मानव अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरुबाट हुन्छ	मौलिक हकसम्बन्धी व्यवस्था राष्ट्रिय कानुनमा हुन्छ ।
मानव अधिकार विश्वव्यापी रूपमा प्राप्त हुने अधिकार हो ।	मौलिक हक सम्बन्धित देशभित्र मात्र प्राप्त हुने अधिकार हो ।

६. नेपालको संविधानमा व्यवस्था गरिएका मानव अधिकारसँग सम्बन्धित आठ वटा आयोगहरू कुन-कुन हुन ?

(क) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग,

(ख) राष्ट्रिय महिला आयोग,

(ग) राष्ट्रिय दलित आयोग,

(घ) राष्ट्रिय समावेशी आयोग,

(ङ) आदिवासी जनजाति आयोग,

(च) मधेशी आयोग,

(छ) थारू आयोग र

(ज) मुश्लिम आयोग ।

७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र अन्य आयोगहरूबीचमा के फरक छ ?

नेपालको संविधानको व्यवस्थाबमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र अन्य आयोगहरूमा देहायका विषयमा फरक अवस्था देखिन्छः

(क) अन्य आयोगहरूको हकमा सङ्घीय संसदले १० वर्षपछि पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ भने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग हकमा सो व्यवस्था लागू नहुने,

(ख) अन्य आयोगहरू समेतका हकमा प्रतिनिधि सभाका समितिले ती आयोगका प्रतिवेदन लगायतका कामकारबाहीको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय-सल्लाह दिन सक्ने व्यवस्था छ भने

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई प्रतिनिधि सभाका समितिले अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय दिन सक्ने व्यवस्था नभएको र

(ग) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कार्यादेश समग्र मानव अधिकारका विषयहरूमा रहेको छ भने अन्य आयोगहरूको कार्यादेश समान्यतः सम्बन्धित विषयमा मात्र रहने देखिन्छ ।

८. नेपालको संविधानमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसम्बन्धी के व्यवस्था छ ?

नेपालको संविधानको धारा २४८ले नेपालमा एक राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग रहने व्यवस्था गरेको छ । उक्त धारामा आयोगमा एक जना अध्यक्ष र चार जना सदस्य रहने व्यवस्था छ । यस धाराले आयोगको गठन, पदाधिकारीहरूको योग्यता, अवधि, सेवा-शर्त र सुविधासम्बन्धी पनि व्यवस्था गरेको छ भने धारा २४९ ले काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ ।

९. नेपालको संविधानबमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका काम, कर्तव्य र अधिकारहरू के-के हुन ?

(क) काम

(क) कुनै व्यक्ति वा समूहको मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरूत्साहन भएकोमा पीडित आफैं वा निजको तर्फबाट कसैले आयोगसमक्ष प्रस्तुत वा प्रेषित गरेको निवेदन वा उजुरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको वा आयोगको जानकारीमा आएको विषयमा छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषीउपर कारबाही गर्न सिफारिश गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको उल्लङ्घन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी वा कर्तव्य भएको पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेमा वा कर्तव्य पालन नगरेमा वा जिम्मेवारी पूरा गर्न वा कर्तव्य पालन गर्न उदाशिनता देखाएमा त्यस्तो पदाधिकारीउपर विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित अधिकारीसमक्ष सिफारिश गर्ने,

(ग) मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाका विरूद्व मुद्दा चलाउनुपर्ने आवश्यकता भएमा कानुनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्ने,

(घ) मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने,

(ङ) मानव अधिकारको उल्लङ्घनकर्तालाई विभागीय कारबाही तथा सजाय गर्न कारण र आधार खुलाई सम्बन्धित निकायसमक्ष सिफारिश गर्ने,

(च) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कानुनको आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्ने तथा त्यसमा गर्नुपर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिश गर्ने,

(छ) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नुपर्ने भएमा त्यसको कारणसहित नेपाल सरकारलाई सिफारिश गर्ने र नेपाल पक्ष बनिसकेका सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिश गर्ने र

(ज) मानव अधिकारको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिश वा निर्देशन पालन वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानुनबमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने ।

(ख) कर्तव्य

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संबर्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु ।

(ग) अधिकार

(क) कुनै व्यक्तिलाई आयोगसमक्ष उपस्थित गराई जानकारी वाबयान लिने वा बकपत्र गराउने, प्रमाण बुझ्ने, दशी-प्रमाण दाखिला गर्न लगाउने सम्बन्धमा अदालतलाई भएसरहको अधिकार प्रयोग गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हुन लागेको वा भइसकेको सूचना आयोगले कुनै किसिमबाट प्राप्त गरेमा कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा विनासूचना प्रवेश गर्ने, खानतलासी लिने तथा त्यसरी खानतलासी लिँदा मानव अधिकारको उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित लिखत, प्रमाण, सबुत कब्जामा लिने,

(ग) कुनै व्यक्तिको मानव अधिकार उल्लङ्घन भइरहेको कुरा जानकारी भई तत्काल कारबाही गर्नुपर्ने आवश्यक देखिएमा किना सूचना सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गर्ने र उद्धार गर्ने र

(घ) मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडितलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने ।

परिच्छेद–४

मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू

१. मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज भन्नाले के बुझिन्छ ? र यस अन्तर्गत के-कस्ता विषयहरू पर्दछन् ?

मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज भन्नाले व्यक्तिले पाउने मानव अधिकारका विषयलाई नियमित, प्रभावकारी र संरक्षित बनाउन संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र उसले मान्यता दिएका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले बनाएका कानुनी दस्तावेजहरूलाई बुझिन्छ । जसअन्तर्गत–

- सन्धि (Treaty),
- महासन्धि (Convention),
- अनुबन्ध (Covenant),
- ऐच्छिक आलेख (Protocol),
- घोषणापत्र, (Declaration),
- सिफारिश (Recommendation) र
- सङ्कल्प प्रस्ताव (Resolution) आदि पर्दछन् ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजको पक्षराष्ट्र भनेको के हो ?

अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू आफ्नो देशमा कार्यान्वयन गर्ने भनी महासन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरेर अनुमोदन गरी त्यसलाई पालना गर्ने प्रतिबद्वता जनाउने राष्ट्र/हरूलाई 'पक्ष राष्ट्र' भनिन्छ । सबै अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू अनुमोदन गर्नुपर्ने प्रकृतिका हुँदैनन् । अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धि, अनुबन्ध र प्रलेखहरूमा सम्बन्धित देशले अनुमोदन गर्नुपर्दछ र त्यो कानुन बाध्यात्मक हुन्छ । घोषणापत्र, सिफारिश र सङ्कल्प प्रस्तावहरू कुनै पनि राष्ट्रका लागि बाध्यात्मक हुँदैनन् तर नैतिक रूपमा मान्नुपर्ने किसिमका हुन्छन् ।

३. अहिलेसम्म नेपाल मानव अधिकारका कुन कुन विषयका कति ओटा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र भइसकेको छ ?

नेपाल अहिलेसम्म मानव अधिकारसम्बन्धी २४, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनसम्बन्धी ११ र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन (जेनेभा महासन्धिहरू)-सम्बन्धी ४ वटा महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र भइसकेको छ । यसबाहेक सार्क क्षेत्रस्तरीय २ वटा महासन्धिहरूको पनि पक्ष राष्ट्र भएको छ । ती दस्तावेजहरूको विवरण अनुसूचीमा दिइएको छ ।

४. आयोगले नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको सम्बन्धमा के गर्छ ?

आयोगले नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूका सम्बन्धमा निम्न कार्यहरू गर्दछ:

(क) कुनै महासन्धिको पक्ष राष्ट्र बन्न आवश्यक देखिएमा अनुमोदन गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिश गर्ने,

(ख) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौताको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने,

(ग) अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यको आधारमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सफारिस गर्ने र

(घ) संयूक्त राष्ट्र संघिय समितिमा नेपालले पठाउनुपर्ने आवधिक प्रतिवेदनका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई राय सुझाव दिने ।

५. नेपाल पक्ष भएका महासन्धि अनुरूप नेपालले कस्तो कानुनी दायित्व पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ ?

नेपाल पक्ष भएका महासन्धिअनुरूप नेपालले ती सन्धिहरूको कार्यान्वयन गर्नको लागि सम्मान गर्ने, संरक्षण गर्ने र परिपूर्ति गर्ने दायित्व निर्वाह गर्नुपर्दछ । महासन्धिहरूको घरेलुकरण गर्नका लागि कानुनी, प्रशासनिक, न्यायिक लगायतका संस्थागत तथा कानुनी संरचनाहरूको व्यवस्था गर्नु पर्दछ । महासन्धिको व्यवस्थाबमोजिम सम्बन्धित समितिमा आवधिक रूपमा प्रतिवेदन पेश गरी समितिबाट भएका सिफारिशहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व पनि रहन्छ । नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) अनुसार नेपाल

पक्ष भएका सन्धिहरू नेपालको कानुनसँग बाझिएको हकमा महासन्धिका प्रावधानहरू लागू हुन्छन् ।

६. मानव अधिकारसम्बन्धी प्रमुख महासन्धिहरू (Core Conventions) भनेको के हो ? नेपाल ती–मध्ये कतिवटा महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र भएको छ ?

मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरूमध्ये ती महासन्धिहरूको नियमित र आवधिक रुपमा अनुगमन र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था भएका महासन्धिहरू मानव अधिकारका प्रमुख महासन्धिहरू (Core Conventions)हुन् । यस्ता महासन्धिहरू नौ वटा छन् । जसमध्ये नेपाल ७ वटा महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र हो ।

७. नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका र नभएका ती नौ वटा महासन्धिहरू कुन–कुन हुन् ?

(क) नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका

(१) सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५

(२) नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक अनुबन्ध १९६६

(३) आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार विषयक अनुबन्ध १९६६

(४) महिलाविरूद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन गर्ने महासन्धि १९७९

(५) यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरूद्धको महासन्धि १९८४

(६) बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८९

(७) अपाङ्ता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६

(ख) नेपाल पक्ष राष्ट्र नभएका

(८) आप्रबासी कामदारहरू र तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि १९९०

(९) बलपूर्वक वेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६

१. मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८

१. मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र भनेको के हो ?

मानिसका नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक लगायतका आधारभूत अधिकार र मौलिक हकसम्बन्धी स्वतन्त्रताहरूको प्रचलन सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट जारी भएको मानव अधिकारसम्बन्धी लिखित दस्तावेज हो । यो दस्तावेज संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाको १८३ औं वैठकमा प्रस्ताव नं. A/RES/217 (III) मा पेश भई १० डिसेम्बर १९४८ मा जारी भएको हो । सन् १९४८ पछि बनेका अधिकाँश महासन्धिहरू यस घोषणापत्रको आधारमा बनेका छन् । यो घोषणापत्र मानव अधिकारको बडापत्र (Bill of Human Rights) को एक प्रमुख दस्तावेज पनि हो ।

२. मानव अधिकारको बडा (Bill of Human Rights) भनेको के हो ?

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक अनुबन्ध १९६६ र आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकार विषयक अनुबन्ध १९६६ हरूलाई संयुक्त रूपमा मानव अधिकारको बडापत्र (Bill of Human Rights) भनिन्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक अनुबन्ध १९६६ र आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकार विषयक अनुबन्ध १९६६ का आलेखहरूलाई पनि मानव अधिकारको बडापत्रको अङ्गको रूपमा सम्बोधन गरेको छ ।

३. मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा उल्लेख भएका प्रमुख विषयहरू के–के हुन ?

यस घोषणा पत्रमा उल्लेख भएका प्रमुख विषयहरू देहायबमोजिम छनः

(क) आर्थिक अधिकार,

(ख) सामाजिक अधिकार,

(ग) साँस्कृतिक अधिकार,

(घ) नागरिक अधिकार,

(ङ) राजनीतिक अधिकार र

(च) मानिसका कर्तव्यहरू ।

***

२. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५

१. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि भनेको के हो ? नेपालले यो महासन्धिलाई कहिले अनुमोदन गरेको थियो ?

सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ भनेको सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्न तथा जातीय भेदभावका कारण पीडित भएका व्यक्ति वा समूहको अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्नका लागि बनेको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि हो । यो महासन्धि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाबाट सन् १९६५ डिसेम्बर २१ मा पारित भई सन् १९६९ जनवरी ४ देखि लागू भएको हो । यसमा २५ धाराहरू रहेका छन् । नेपालले यो महासन्धिलाई सन् १९७१ जनवरी ३० मा अनुमोदन गरेको थियो । यस महासन्धिलाई सङ्क्षिप्त रूपमा CERD भनी सम्बोधन गर्ने गरिन्छ ।

२. यो महासन्धिमा जातीय भेदभावलाई कसरी परिभाषित गरिएको छ ?

राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा सार्वजनिक जीवनमा वा कुनै क्षेत्रमा जाति, वर्ण, वंश वा राष्ट्रिय वा जातीय उत्पत्तिका आधारमा कुनै पनि भेदभाव, बहिष्कार, प्रतिबन्ध वा प्राथमिकता दिने कार्यलाई जातीय भेदभाव भनी परिभाषित गरिएको छ । यस किसिमको जातीय विभेद, निषेध वा प्रतिबन्ध पक्ष राष्ट्रको नागरिक र गैरनागरिक बीच समान रूपले लागू नहुन सक्दछ ।

३. यो महासन्धिले जातीय विभेदविरूद्ध के-कस्ता अधिकार प्रदान गरेको छ ?

यो महासन्धिले जातीय विभेदविरूद्धमा देहायबमोजिमका अधिकारहरू प्रदान गरेको छः

(क) न्याय प्रदान गर्ने सबै अङ्गहरूका अगाडि समान व्यवहार पाउने अधिकार,

(ख) कुनै सरकारी अधिकारी, समूह वा संस्थाहरूबाट हुने हिंसा वा शारीरिक क्षतिविरूद्ध राज्यबाट संरक्षण पाउने अधिकार,

(ग) सर्वव्यापी तथा समान मताधिकारको आधारमा निर्वाचनहरूमा भाग लिने (मतदान गर्ने) तथा उम्मेदवार बन्ने अधिकार,

(घ) सरकार तथा कुनै पनि तहमा सार्वजनिक मामिलाको सञ्चालनमा भाग लिने

(ङ) सार्वजनिक सेवामा समान पहुँचको अधिकार

(च) अन्य नागरिक अधिकारहरूः

१) राष्ट्रको सीमानाभित्र आवतजावत तथा बसोबास गर्ने स्वतन्त्रता,

२) आफ्नो देश लगायत कुनै देशबाट बाहिर निस्कने र आफ्नो देशमा फर्किने अधिकार,

३) राष्ट्रियताको अधिकार,

४) विवाह गर्ने तथा वरवधु छान्ने अधिकार,

५) एक्लै वा अरूसँग मिलेर सम्पत्ति राख्ने अधिकार,

६) पुर्ख्यौली सम्पत्ति प्राप्त गर्ने अधिकार,

७) विचार, सद्विवेक र धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकार,

८) विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतासम्बन्धी अधिकार र

९) शान्तिपूर्ण भेला हुने तथा सङ्गठन गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकार ।

(छ) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूः

१) काम गर्ने स्वेच्छाले रोजगारी रोज्ने, कामको उचित र अनुकूल परिस्थिति प्राप्त गर्ने, बेरोजगारी विरूद्व संरक्षण पाउने, समान कामका लागि समान तलब पाउने, उचित पारिश्रमिक पाउने अधिकार,

२) ट्रेड युनियन स्थापना गर्ने तथा त्यसमा सम्मिलित हुने अधिकार,

३) आवासको अधिकार,

४) सार्वजनिक स्वास्थ्य, औषधोपचार, सामाजिक सुरक्षा तथा सामाजिक सेवाहरू प्राप्त गर्ने अधिकार,

५) शिक्षा तथा तालिम (प्रशिक्षण) को अधिकार,

६) सांस्कृतिक क्रियाकलापहरूमा समान सहभागिताको अधिकार र

(छ) यातायात, होटल, रेस्टुरेन्ट, क्याफे, नाँचघर तथा उद्यानजस्ता सार्वजनिक स्थान वा सेवामा पहुचको अधिकार ।

४. कुनै व्यक्ति वा समूहमाथि जातीयताको आधारमा भेदभाव भएमा पीडित पक्षका लागि यो महासन्धिले के-कस्तो व्यवस्था गरेको छ ?

यो महासन्धिको धारा ६ ले जातीय भेदभावको कारणले भएको कुनै पनि क्षतिका लागि उपयुक्त र उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक कार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

***

३. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६

१. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? नेपालले यसलाई कहिले अनुमोदन गरेको थियो ?

कुनै नागरिक/व्यक्ति भएका हैसियतले मानिसले उपभोग गर्न पाउने नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूलाई संरक्षण गर्न सन् १९६६ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले जारी गरेको अनुबन्ध नै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध हो । यो अनुबन्ध संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाबाट पारित भई सन् १९७६ मार्च २३ देखि लागू भएको हो । यस अनुबन्धमा ५३ ओटा धाराहरू छन् । नेपालले यो अनुबन्धलाई सन् १९९१ मे १४ मा अनुमोदन गरेको थियो । यस महासन्धिलाई सङ्क्षिप्त रूपमा ICCPR भनि सम्बोधन गर्ने गरिन्छ ।

२. यो अनुबन्धले के–कस्ता अधिकार प्रदान गरेको छ ?

यो अनुबन्धले नागरिकलाई प्रदान गरेका अधिकारहरू यस प्रकार छन् :

(क) आत्मनिर्णयको अधिकार,

(ख) बाँच्न पाउने अधिकार,

(ग) क्रूर, अमानवीय, अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरूद्वको अधिकार,

(घ) दासत्व वा बलपूर्वकको श्रमविरूद्वको अधिकार,

(ङ) करारीय दायित्व पूरा नगरेकोमा कैदमा नराखिने अधिकार,

(च) स्वतन्त्र रूपमा आवतजावत गर्न पाउने अधिकार,

(छ) कानुनको अगाडि समानताको अधिकार,

(ज) कानुनको अगाडि व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार,

(झ) विचार, सद्विवेक तथा धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकार,

(ञ) गोपनीयताको अधिकार,

(ट) बिना-हस्तक्षेप विचार राख्न पाउने अधिकार (विचार र अभिव्यक्तिको अधिकार),

(ठ) शान्तिपूर्वक भेला हुने अधिकार,

(ड) आफ्नो हितको संरक्षणका लागि ट्रेड युनियन खोल्न पाउने वा त्यसमा सम्मेलित हुने अधिकार,

(ढ) विवाह र परिवार आरम्भ गर्ने अधिकार र

(ण) बालबालिकाले बिना भेदभाव आवश्यक संरक्षण पाउने अधिकार,।

३. यो अनुबन्धले जीवनसम्बन्धी अधिकारलाई कसरी सुनिश्चित गरेको छ ?

यो अनुबन्धको धारा ६ ले जीवनसम्बन्धी अधिकारहरूलाई यसरी सुनिश्चित गरेको छ :

(क) प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अधिकार छ । कानुनद्वारा यो अधिकारको संरक्षण गरिने छ । स्वेच्छाचारी रूपले कसैको पनि जीवन-हरण गरिने छैन ।

(ख) मृत्युदण्डको सजाय पाएको कुनै पनि व्यक्तिलाई सजायबाट माफी वा दण्ड कटौतीको माग गर्ने अधिकार हुनेछ । सबै मुद्दाहरूमा माफी दिने, क्षमादान दिने वा मृत्युदण्डको सजायलाई कम गर्न सकिने छ ।

(ग) १८ वर्षमुनिका व्यक्तिबाट गरिएको अपराधमा मृत्युदण्ड दिइने छैन तथा गर्भवती महिलाहरूउपर यस्तो दण्ड कार्यान्वयन हुने छैन ।

४. यो अनुबन्धले व्यक्तिलाई के-कस्तो स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार प्रदान गरेको छ ?

यो अनुबन्धले व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता र सुरक्षाको निम्न अधिकारहरू प्रदान गरेको छः

(क) कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपले पक्राउ गर्न वा थुनामा राख्न नपाइने,

(ख) कानुन विपरीत कसैको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण नगरिने,

(ग) पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राऊ गर्ने समयमा नै पक्राउको सूचना र त्यसपछि यथाशीघ्र निजविरूद्वको अभियोगबारे जानकारी पाउने,

(घ) पक्राऊ परेको व्यक्तिलाई न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष तुरून्त उपस्थित गराउनुपर्ने,

(ङ) उचित समयभित्र मुद्दाको सुनुवाई हुने अधिकार,

(च) थुना कानुनी भए नभएको परिक्षण अदालतबाट गराउन पाउने र गैरकानुनी भएमा तुरून्त थुनाबाट रिहा हुन पाउने र

(छ) गैरकानुनी पक्राउ वा थुनाबाट पीडित भएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई उचित क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार हुनेछ ।

५. यो अनुबन्धअनुसार प्रत्येक सम्प्रदायलाई आफ्नो सम्प्रदायको अस्तित्व कायम राखिराख्न के–कस्तो अधिकार प्राप्त छ ?

प्रत्येक सम्प्रदायलाई आफ्नो सम्प्रदायको अस्तित्व कायम राख्न धार्मिक स्थल र धार्मिक गुठीको सञ्चालन र संरक्षण गर्न पाउने अधिकार छ ।

६. यो अनुबन्धअनुसार अल्पसङ्ख्यकहरूको भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण तथा सम्वर्द्वनको सम्बन्धमा कस्तो अधिकार रहेको छ ?

यो अनुबन्धको धारा २७ अनुसार अल्पसङ्ख्यक समुदायलाई पनि अरूसरह आफ्नो भाषा, लिपि रसंस्कृतिको संरक्षण तथा सम्वर्द्वन गर्न पाउने अधिकार छ साथै उनीहरूलाई सनातनदेखि चलिआएको आफ्नो धर्मको अवलम्बन र अभ्यास गर्न पाउने स्वतन्त्रता छ ।

***

४. आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६

१. आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध भन्नाले के बुझिन्छ ? नेपालले यो अनुबन्धलाई कहिले अनुमोदन गरेको हो ?

मानव जातिले उपभोग गर्न पाउने आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारहरूको संरक्षण गर्नका लागि बनाइएको अनुबन्धलाई आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध भनिन्छ । यो अनुबन्ध संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले सन् १९६६ डिसेम्बर १६ मा पारित गरी सन् १९७६ जनवरी ३ देखि लागू भएको हो । यो अनुबन्धलाई नेपालले सन् १९९१ मे १४ मा अनुमोदन गरेको थियो । यस अनुबन्धमा ३१ धाराहरू रहेका छन् । यस महासन्धिलाई सङ्क्षिप्त रूपमा IESCR भनी सम्बोधन गर्ने गरिन्छ ।

२. यो अनुबन्धले नागरिकलाई के-कस्तो अधिकार प्रदान गरेको छ ?

यो अनुबन्धले नागरिकलाई प्रदान गरेका अधिकारहरू निम्न छन् :

(क) आत्मनिर्णयको अधिकार,
(ख) महिला र पुरूषको समान अधिकार,
(ग) काम गर्ने अधिकार,
(घ) सङ्गठन वा ट्रेड युनियन खोल्ने अधिकार,
(ङ) हड्ताल गर्ने अधिकार,
(च) सामाजिक सुरक्षाको अधिकार,
(छ) विवाह तथा परिवारको अधिकार,
(ज) मातृत्वको संरक्षणको अधिकार,
(झ) आर्थिक, समाजिक शोषणबाट सुरक्षा पाउने अधिकार
(ञ) खाना, कपडा र आबासको अधिकार,
(ट) भोकबाट मुक्त हुने अधिकार,
(ठ) स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार
(ड) शिक्षासम्बन्धी अधिकार र
(ण) संस्कृतिको अधिकार ।

३. यो अनुबन्धअनुसार राज्यले के-कस्ता दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ?

यो अनुबन्ध अनुसार राज्यले निम्न दायित्वहरू निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छः

(क) परिवार स्थापनाका लागि सुरक्षा तथा सहायता दिनुपर्ने,

(ख) शिशु जन्मनुअघि र पछि आमाहरूलाई विशेष संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने,

(ग) पितृत्व वा अन्य अवस्थाका कारणबाट कुनै भेदभाव बिना सम्पूर्ण बालबालिका तथा युवाहरूको पक्षमा संरक्षण एवम् सहायताका विशेष उपायहरू अपनाउनुपर्ने,

(घ) प्रत्येक व्यक्तिको पर्याप्त भोजन, लुगा तथा आवासको अधिकार प्राप्ति सुनिश्चित गर्न उपयुक्त कदमहरू चाल्नुपर्ने र

(ङ) प्रत्येक व्यक्तिको शारीरिक एवम् मानसिक स्वास्थ्यको उच्चतम स्तरको सेवा उपभोग गर्ने अधिकारको पूर्ण प्राप्ति गर्न चाल्नुपर्ने आवश्यक कदम ।

यसअन्तर्गत

- शिशु मृत्युदर घटाउने तथा बाल स्वास्थ्यको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- वातावरणीय तथा औद्योगिक सरसफाईका सम्पूर्ण पक्षको सुधार गर्नुपर्ने,
- प्रकोप, महामारी तथा अन्य रोगहरूको रोकथाम, उपचार तथा नियन्त्रण गर्नुपर्ने र
- बिरामी भएको अवस्थामा सबैलाई चिकित्सागत सेवा तथा हेरचाह सुनिश्चित गर्ने अवस्थाहरूको सिर्जना गर्नुपर्ने ।

च) शिक्षाको अधिकार पूर्ण प्राप्ति गर्नका लागि चाल्नुपर्ने आवश्यक कदम

- सबैका लागि प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुनुपर्ने,
- माध्यमिक तहमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षासमेत संलग्न गरी त्यसमा सबैको पहुँच पुऱ्याउनुपर्ने,
- उच्च शिक्षामा समान रूपले सबैको पहुँच पुग्ने बनाउनुपर्ने,

- प्राथमिक शिक्षा पूरा नगरेकाहरूकाहरूलाई शैक्षिक कार्यक्रममा सहभागी गराउने र
- सबै तहमा पाठशाला प्रणालीको विकास, छात्रवृत्तिको पर्याप्त व्यवस्था तथा शिक्षण कर्मचारीको भौतिक अवस्थालाई निरन्तर सुधार गर्नुपर्ने ।

४. यो अनुबन्धमा व्यक्तिको रोजगारी र पारिश्रमिकसम्बन्धी के-कस्ता अधिकारहरू उल्लेख गरिएका छन् ?

यो अनुबन्धको धारा ६ अनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वेच्छाले रोजगारी रोज्न सक्ने र काम गर्नको निम्ति उचित र अनुकूल परिस्थिति प्राप्त गर्ने अधिकार छ । त्यसै गरी धारा ७ (क) अनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई बिना-भेदभाव समान कामका लागि समान पारिश्रमिक पाउने अधिकारको व्यवस्था छ ।

५. यो अनुबन्धमा आमा र शिशुहरूका लागि कुनै विशेष अधिकार छ ?

छ, यो अनुबन्धको धारा १०(२) अनुसार आमा र शिशुहरूलाई विशेष हेरचाह र सहायता पाउने अधिकारबारे स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । सुत्केरी हुनुअघि र पछि रोजगार महिलाहरूले तलब सुविधा सहितको उचित बिदा पाउनुपर्छ ।

६. सामाजिक अधिकारभित्र के-कस्ता अधिकारहरू पर्दछन् ?

सामजिक अधिकारभित्र देहायबमोजिमका अधिकारहरू पर्दछन् :

क) सामाजिक सुरक्षाको अधिकार,

ख) खाना, कपडा र आवासको अधिकार,

ग) स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकार र

घ) शिक्षासम्बन्धी अधिकार आदि ।

७ के आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको स्वेच्छिक आलेख जारी भएको छ ?

छ, तर नेपालले आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको स्वेच्छिक आलेख अनुमोदन गरेको छैन ।

***

५ महिलाविरूद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९

१. महिलाविरूद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि भन्नाले के बुझिन्छ ?

महिलाविरूद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी प्रावधानहरू सहित संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट सा १९७९ मा जारी भएको महासन्धि नै महिलाविरूद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि हो । यो महासन्धि महिलाको मानव अधिकार संरक्षण गर्ने प्रमुख महासन्धि हो । महिलाविरूद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन गर्नु एवम् महिला र पुरूषबीच समानता कायम गर्नु यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यो महासन्धि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाद्वारा सन् १९७९ डिसेम्बर १८ मा पारित भई सन् १९८१ सेप्टेम्बर ३ देखि लागू भएको हो । यो महासन्धिमा ३० ओटा धाराहरू रहेका छन् । यो महासन्धिलाई नेपालले सन् १९९१ अप्रिल २२ मा अनुमोदन गरेको थियो । यस महासन्धिलाई सङ्क्षिप्त रूपमा CEDAW भनी सम्बोधन गर्ने गरिन्छ ।

२. यस महासन्धिले महिलाविरूद्धको भेदभावलाई कसरी परिभाषित गरेको छ ?

यो महासन्धिले 'राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक वा अन्य कुनै पनि विषयमा वैवाहिक स्थिति जे-जस्तो रहेको भएता पनि लिङ्गका आधारमा हुने कुनै पनि भेदभाव, बहिष्कार वा प्रतिबन्धलाई महिला विरूद्धको भेदभाव भनी परिभाषित गरेको छ ।

३. यो महासन्धिले महिलालाई के-कस्ता अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ?

यो महासन्धिले महिलालाई प्रदान गरेका अधिकारहरू निम्न छन्-

क) बेचबिखन तथा वेश्यावृत्तिको लागि गरिने यौन शोषण विरूद्धको अधिकार,

ख) सार्वजनिक र राजनीतिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार,

ग) अन्तर्राष्ट्रिय तहमा सहभागी हुन पाउने समान अधिकार,

घ) राष्ट्रियतासम्बन्धी अधिकार,

ङ) शिक्षासम्बन्धी अधिकार,

च) रोजगारीको अधिकार,

छ) स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार,

ज) आर्थिक तथा पारिवारिक लाभको अधिकार,

झ) ग्रामीण महिलालाई विशेष अधिकार,

ञ) कानुनी समानताको अधिकार र

ट) विवाह तथा परिवारको अधिकार ।

४. महिलालाई सार्वजनिक र राजनीतिक जीवनमा सहभागिताको के-कस्तो अधिकार प्राप्त छ ?

यो महासन्धिले महिलालाई सार्वजनिक र राजनीतिक जीवनमा पुरूषसरह समान सहभागिताको अधिकार प्रदान गरेको छ । यसअन्तर्गत निम्न अधिकारहरू छन्:

(क) प्रत्येक महिलाको मत दिन पाउने अधिकार,

(ख) सार्वजनिक पद धारण गर्ने अधिकार,

(ग) नीतिनिर्माणमा सरिक हुने अधिकार र

(घ) गैरसरकारी संस्था, राजनीतिक सङ्गठन तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा सहभागी हुने अधिकार ।

५. यो महासन्धिले महिलाको राष्ट्रियता सम्बन्धमा कस्तो व्यवस्था गरेको छ ?

यो महासन्धिले महिलाको राष्ट्रियताको सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको छ:

(क) पुरूषसरह राष्ट्रियता प्राप्त गर्ने, परिवर्तन गर्ने वा धारण गर्ने समान अधिकार,

(ख) विदेशीसँग विवाह भएको कारणबाट वा पतिले राष्ट्रियता परिवर्तन गरेको कारणबाट पत्नीको राष्ट्रियता स्वतः परिवर्तन नहुने अधिकार,

(ग) पतिको राष्ट्रियता जे-जस्तो भएता पनि महिलालाई आफ्नो इच्छाअनुसारको राष्ट्रियता धारण गर्न पाउने अधिकार र

(घ) सन्तानलाई राष्ट्रियता दिलाउने सम्बन्धमा पुरूषसरह महिलालाई पनि समान अधिकार ।

६. यो महासन्धिले महिलालाई शिक्षा क्षेत्रमा कस्ता अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ?

यो महासन्धिले शिक्षा क्षेत्रमा महिलालाई पनि पुरूष सरह निम्न अधिकारहरू प्रदान गरेको छः

(क) अध्ययन गर्ने र उपाधि पाउने अधिकार,

(ख) सबै प्रकारका व्यवसायिक प्रशिक्षणको अधिकार,

(ग) समान भौतिक सुविधाको शैक्षिक अधिकार,

(घ) छात्रवृत्तिसम्बन्धी अधिकार,

(ङ) पढाइ छोड्ने छात्राहरूको सक्रिय रूपमा शैक्षिक कार्यक्रममा सहभागी हुन पाउने अधिकार,

(च) खेलकुद तथा शारीरिक शिक्षामा भाग लिन पाउने समानअवसरको अधिकार र

(छ) परिवार नियोजनसम्बन्धी सूचना/सल्लाह एवम् परिवार स्वास्थ्यसम्बन्धी जानकारी पाउने अधिकार ।

७. यो महासन्धिले महिलालाई रोजगारीसम्बन्धी कस्ता अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ?

यो महासन्धिले महिलालाई पनि पुरूषसरह रोजगारी सम्बन्धी अधिकारहरू प्रदान गरेको छ । ती अधिकारहरू निम्न छन्ः

(क) रोजगारीमा समान अवसरको अधिकार,

(ख) स्वतन्त्र रूपमा रोजगारी चयन गर्न पाउने अधिकार,

(ग) सेवाका शर्त र सुरक्षासम्बन्धी अधिकार,

(घ) समान पारिश्रमिक तथा सुविधाको अधिकार,

(ङ) पूरा तलबसहितको प्रसूति बिदाको अधिकार,

(च) गर्भवती भएका आधारमा पदबाट हटाउन नपाउने अधिकार

(छ) बाल स्याहार सुविधा उपभोगको अधिकार र

(ज) गर्भवती महिलालाई जोखिमपूर्ण काममा लगाउन नपाउने अधिकार ।

८. यो महासन्धिले महिलाको स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारमा के–कस्तो व्यवस्था गरेको छ ?

यो महासन्धिले स्वास्थ्य क्षेत्रमा महिलामाथि हुने भेदभावविरूद्व निम्न अधिकारहरू प्रदान गरेको छः

(क) महिलालाई परिवार नियोजनसँग सम्बन्धित कुराहरू लगायत स्वास्थ्य र स्याहारसम्बन्धी सेवा बिना कुनै भेदभाव पुरूषसरह प्रदान गर्नुपर्ने,

(ख) महिलालाई गर्भवती, प्रसूति र प्रसूतिपश्चात्को समयमा चाहिने आवश्यक सेवाहरू उपलब्ध गराउनुपर्ने र

(ग) गर्भवती तथा स्तनपानको समयमा महिलालाई पर्याप्त पोषण उपलब्ध गराउन आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

९. महिलाहरूलाई विवाह र परिवारको सम्बन्धमा के–के अधिकारहरू प्राप्त छन् ?

महासन्धिको धारा १६ ले महिलालाई विवाह र परिवारको सम्बन्धमा देहाय बमोजिमको अधिकार प्रदान गरेको छः

(क) विवाह गर्ने अधिकार,

(ख) स्वतन्त्ररूपमा आफ्नो जीवनसाथी छान्न पाउने अधिकार,

(ग) सम्बन्ध विच्छेदको अधिकार,

(घ) सम्पत्तिमा पति–पत्नी दुवैको समान अधिकार,

(ङ) सन्तान कति जन्माउने, कहिले जन्माउने भन्ने कुरा निर्धारण गर्न पाउने अधिकार र

(च) सन्तानको संरक्षकत्व ग्रहण गर्न पाउने अधिकार ।

१०. यो महासन्धिले ग्रामीण महिलालाई के–कस्ता विशेष अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ?

यस महासन्धिले ग्रामीण महिलालाई पुरूषसरह विकासमा सहभागी हुन देहायका अधिकारहरू प्रदान गरेको छः

(क) विकास योजनाको बिस्तृतीकरण र कार्यान्वयनको सबै तहमा भाग लिन पाउने अधिकार,

(ख) परिवार नियोजनका सूचना, सल्लाह र सेवा लगायत पर्याप्त स्वास्थ्य सुविधा पाउने अधिकार,

(ग) सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमबाट प्रत्यक्ष लाभ प्राप्त गर्ने अधिकार,

(घ) औपचारिक तथा अनौपचारिक तालिम र शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार,

(ङ) स्वरोजगारीका लागि स्वावलम्बन समूहहरू तथा सहकारी संस्थाहरू गठन गर्न पाउने अधिकार,

(च) समस्त सामुदायिक क्रियाकलापमा भाग लिन पाउने अधिकार र

(छ) आवास, सरसफाइ, विद्युत्, यातायात, खानेपानी तथा सञ्चारसम्बन्धी व्यवस्थाहरू उपभोग गर्न पाउने अधिकार ।

***

६ यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरूद्धको महासन्धि, १९८४

१. यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरूद्धको महासन्धि भन्नाले के बुझिन्छ ?

कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड दिन नहुने तथा यस्तो क्रियाकलापबाट उनीहरूको अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट जारि भएको महासन्धिलाई यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरूद्धको महासन्धि भनिन्छ । यो महासन्धि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाद्वारा सन् १९८४ डिसेम्बर १० मा पारित भई सन् १९८७ जुन २६ देखि लागू भएको हो । यो महासन्धिमा ३३ धारा छन् । यस महासन्धिको नेपाल सन् १९९१ मे १४ मा पक्ष राष्ट्र भएको हो । यस महासन्धिलाई सङ्क्षिप्त रूपमा CAT भनी सम्बोधन गर्ने गरिन्छ ।

२. महासन्धिमा यातना को परिभाषा कसरी गरिएको छ ?

यो महासन्धिको धारा १(१) अनुसार 'यातना' भन्ने शब्दले कुनै सार्वजनिक अधिकारी वा सार्वजनिक अधिकारीको हैसियतले काम गर्ने कुनै व्यक्तिबाट वा निजको सहमति वा मौन सहमतिबाट कुनै व्यक्ति वा तेस्रो व्यक्तिबाट जानकारी वा साबिति लिने वा तेस्रो व्यक्तिले गरेको भनी शङ्का गरिएको कार्यका लागि दण्ड दिने वा सो व्यक्ति वा तेस्रो व्यक्तिलाई त्रास देखाउने वा बलजफ्ती गर्ने जस्ता उद्देश्यहरूका लागि वा कुनै किसिमको भेदभावमा आधारित कुनै कारणका लागि सो व्यक्तिलाई जानीजानी दिइएको शारीरिक वा मानसिक कठोर पीडा वा कष्ट दिने कार्यलाई जनाउँछ ।

३. के यातनाबाट लिइएको बयानलाई प्रमाणको रूप मान्न सकिन्छ ?

यो महासन्धिको धारा १५ अनुसार यातनाबाट लिइएको बयानलाई प्रमाणको रूप मान्न सकिँदैन ।

४. यातनालाई पक्षराष्ट्रले कस्तो कानुनअन्तर्गत राख्नुपर्छ ?

यो महासन्धिको धारा ४ अनुसार यातनाका सबै कार्यहरूलाई पक्षराष्ट्रले आफ्नो फौजदारी कानुनअन्तर्गत राख्नुपर्ने र यस्ता कसूरहरूलाई तिनीहरूको

गम्भीर प्रकृतिको समेत विचार गरी उपयुक्त दण्ड-सजायबाट दण्डनीय बनाउनुपर्दछ ।

५. यो महासन्धिले क्षतिपूर्तिसम्बन्धी अधिकारबारे के भन्दछ ?

महासन्धिको धारा १४ ले यातनाको कार्यबाट पीडित व्यक्तिले उचित तथा पर्याप्त क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था छ । यस्तो क्षतिपूर्ति यातनाको कारण पीडितको मृत्यु भएमा उसका आश्रितहरूले पाउने व्यवस्था छ ।

६. यो महासन्धिले कसलाई यातना निषेध शिक्षा तथा जानकारी दिनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ ?

यो महासन्धिको धारा १० ले कानुन कार्यान्वयन गर्ने कर्मचारीहरू, निजामती वा सैनिक, चिकित्सा कर्मचारी, सार्वजनिक अधिकारी तथा कुनै प्रकारको पक्राउ, थुना वा कैदमा परेका कुनै व्यक्तिको थुना, सोधपुछ वा उपचारमा संलग्न हुने अन्य व्यक्तिहरूको तालिममा यातना निषेधसम्बन्धी शिक्षा तथा जानकारी समावेश गर्नुपर्ने कुरामा जोडदिन्छ ।

***

७ बाल अधिकार महासन्धि, १९८९

१. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि भन्नाले के बुझिन्छ ?

बालबालिकाको अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिलाई नै बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि भनिन्छ । यो महासन्धि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाबाट सन् १९८९ नोभेम्बर २० मा पारित भई सन् १९९० सेप्टेम्बर २ देखि लागू भएको हो । यो महासन्धिमा ५४ ओटा धाराहरू रहेका छन् । यस महासन्धिलाई नेपालले सन् १९९० सेप्टेम्बर १४ मा अनुमोदन गरेको हो । यस महासन्धिलाई सङ्क्षिप्त रूपमा CRC भनी सम्बोधन गर्ने गरिन्छ ।

२. यो महासन्धिले बालबालिकालाई कसरी परिभाषित गरेको छ ? महासन्धिले बालबालिकालाई के-कस्ता अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ?

यो महासन्धिको धारा १ मा बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय कानुनले पहिले नै बालिग हुन्छ भनी तोकेकोमा बाहेक १८ वर्षभन्दा कम उमेरका मानिसलाई बालबालिका मान्नुपर्छ भनी परिभाषित गरेको छ । यो महासन्धिले बालबालिकाहरूलाई निम्न अधिकारहरू प्रदान गरेको छः

(क) नाम र राष्ट्रियताको अधिकार,

(ख) आमाबाबुसँग बसोबास गर्ने अधिकार,

(ग) पारिवारिक पुनर्मिलनको अधिकार,

(घ) बालबालिकाको विचार प्रकट गर्न पाउने र विचारले उचित मान्यता पाउने अधिकार

(ङ) अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार,

(च) विचार, विवेक र धर्मसम्बन्धी स्वतन्त्रताको अधिकार,

(छ) सङ्गठनसम्बन्धी स्वतन्त्रताको अधिकार,

(ज) निजीपन संरक्षणको अधिकार,

(झ) उचित जानकारी प्राप्तिको अधिकार,

(ञ) अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अधिकार,

(ट) स्वास्थ्य र स्वास्थ्यसेवाको अधिकार,

(ठ) सामाजिक सुरक्षाको अधिकार,

(ड) शिक्षाको अधिकार,

(ढ) अल्पसङ्ख्यक वा आदिवासी जनताका बालबालिकाले पाउनुपर्ने अधिकार,

(ण) फुर्सद, आराम र साँस्कृतिक क्रियाकलापहरू गर्न पाउने अधिकार,

(त) लागु पदार्थको दुरूपयोगसम्बन्धी अधिकार,

(थ) यौन शोषणबाट संरक्षण पाउनुपर्ने अधिकार र

(द) अन्य किसिमका शोषणबाट सुरक्षित हुने अधिकार ।

३. यो महासन्धिअनुसार बालबालिकाको पालनपोषणको प्राथमिक दायित्व कसको हो ?

यो महासन्धिको धारा १८ अनुसार बालबालिकाको पालनपोषणको प्राथमिक दायित्व आमा बाबुको हो र त्यसलाई राज्यले पनि सहयोग गर्नुपर्छ ।

४. बालबालिकाप्रति राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व के–के हुन् ?

यो महासन्धिअनुसार बालबालिकाप्रति राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्वहरू निम्न छन्:

(क) भेदभाव गर्न नहुने,

(ख) आमाबाबु वा अन्य जिम्मेवार मानिसहरूले बेवास्ता गरेमा पर्याप्त स्याहार गर्नुपर्ने,

(ग) अधिकारहरूको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,

(घ) बाबुआमाको मार्गदर्शन र बालबालिकाको उदयोन्मूख क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने,

(ङ) दीर्घजीवन र विकास गर्नुपर्ने,

(च) परिचय संरक्षण गर्नुपर्ने,

(छ) बाबुआमाबाट बिछोड भएमा संरक्षण दिनुपर्ने,

(ज) बालबालिकाहरूको विदेशमा अवैध स्थानान्तरण वा अपहरणसम्बन्धी अधिकारको रक्षा गर्नुपर्ने,

(झ) बालबालिकाहरूलाई ज्ञानबर्द्धक जानकारी दिनुपर्ने,

(ञ) दुर्व्यवहार र उपेक्षाबाट संरक्षण गर्नुपर्ने,

(ट) परिवारविहिन बालबालिकाको संरक्षण गर्नुपर्ने,

(ठ) शरणार्थी बालबालिकालाई संरक्षण र सहयोग गर्नुपर्ने,

(ड) बेचबिखन, सौदाबाजी र अपहरण रोकथाम गर्नुपर्ने,

(ढ) सामाजिक पुनर्स्थापना गर्नुपर्ने र

(ण) उचित न्यायिक कारबाही गर्नुपर्ने ।

५. यस महासन्धि अनुसार बालबालिकाको शिक्षासम्बन्धी राज्यले के-कस्तो व्यवस्था गर्नुपर्दछ ?

यो महासन्धिको धारा २८ अनुसार राज्यले बालबालिकाको शिक्षा सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गर्नुपर्दछः

(क) प्राथमिक शिक्षा सबैलाई अनिवार्य र निःशुल्क उपलब्ध गराउने,

(ख) प्रत्येक बालबालिकालाई माध्यमिक शिक्षा उपलब्ध गराउने र माध्यमिक शिक्षामा उनीहरूको पहुँच पुऱ्याउने,

(ग) क्षमताको आधारमा सबैका निम्ति उपयुक्त साधनहरूद्वारा उच्चशिक्षा प्राप्त हुन सक्ने गराउने,

(घ) सम्पूर्ण बालबालिकाहरूलाई शैक्षिक र व्यावसायिक जानकारी उपलब्ध गराउने र

(ङ) विद्यालयहरूमा नियमित हाजिरीलाई प्रोत्साहित गर्ने र पढाइ परित्याग गर्नेहरूको सङ्ख्या घटाउन विभिन्न उपायहरू अपनाउने ।

६. सशस्त्र सङ्घर्षको समयमा बालबालिकाप्रति राज्यको कस्तो दायित्व रहन्छ ?

सशस्त्र सङ्घर्षको समयमा बालबालिका प्रति राज्यको निम्नानुसारको दायित्व रहन्छः

(क) अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनमा सशस्त्र सङ्घर्षका सम्बन्धमा राज्यले बालबालिकासँग सम्बन्धित व्यवस्थाहरूको आदर गर्ने र गराउने,

(ख) १५ वर्ष नपुगेका बालबालिकालाई लडाइँमा प्रत्यक्ष भाग लिन नलगाउने व्यवस्था गर्न हरसम्भव उपायहरू अपनाउनुपर्ने,

(ग) १५ वर्ष नपुगेका कुनै पनि व्यक्तिलाई सशस्त्र सेनामा भर्ना गर्नबाट रोक लगाउनुपर्ने,

(घ) १५ वर्ष पुगेका तर १८ वर्ष नपुगेका मानिसहरू मध्येबाट भर्ना गर्दा बढी उमेरकालाई प्राथमिकता दिनु पर्ने र

(ङ) अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनअनुसार सशस्त्र लडाइँबाट गैरसैनिक नागरिकलाई जोगाउने आफ्नो दायित्व भएकाले सशस्त्र लडाइँबाट प्रभावित बालबालिकाहरूको संरक्षण र स्याहार गर्ने सम्बन्धमा सबै उपयुक्त कदमहरू चाल्नुपर्ने ।

***

८. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६

१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि भन्नाले के बुझिन्छ ?

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले सन् २००७ डिसेम्बर १३ मा पारित गरेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकार संरक्षण गर्ने सम्बन्धी महासन्धिलाई 'अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि' भनिन्छ । ५० धाराहरू भएको यो महासन्धि १३ मे २००८ मा लागू भएको हो । नेपाल यस महासन्धिको सन् २०१० मा पक्ष राष्ट्र भएको हो । यस महासन्धिलाई सङ्क्षिप्त रूपमा CRPD भनी सम्बोधन गर्ने गरिन्छ ।

२. यस महासन्धिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकारका कस्ता सिद्धान्तहरूलाई आत्मसात गरेको छ ?

यो महासन्धिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको मर्यादा, सम्मान, सहभागिता, समावेशीकरण, समान अवसरसम्बन्धी मानव अधिकारका आधारभूत सिद्धान्तहरूलाई आत्मसात् गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पनि अन्य व्यक्तिसरह सबै प्रकारमा मानव अधिकार समान रूपले उपयोग गर्न पाउने व्यवस्था पनि गरेको छ ।

३. महासन्धिअनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्ति भन्नाले के बुझिन्छ ?

यो महासन्धिअनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्ति भन्नाले दीर्घकालीन अशक्तताद्वारा सिर्जित शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा इन्द्रीयसम्बन्धी कमजोरी तथा तिनका विभिन्न अवरोधका कारण समाजमा अन्य व्यक्तिसरह समान आधारपूर्ण र प्रभावकारी ढङ्गमा सहभागी हुन बाधा भएको व्यक्तिसमेतलाई जनाउँछ ।

४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६ को विकास कसरी भएको हो ?

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति गरिने व्यवहारलाई कल्याणकारी दृष्टिकोण र दयाको भावनामा मात्र सीमित नराखी अधिकारको रूपमा स्थापित गर्नका लागि सन् १९६० को दशकदेखि नै अपाङ्गता अधिकार आन्दोलन संसारभरि

बहसको विषय बन्यो । फलस्वरूप, संयुक्त राष्ट्रसङ्घले अपाङ्गताको सवाललाई दया नभई अधिकार र विकासको सवालको रूपमा हेरिनुपर्दछ भनी अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी महासन्धि मस्यौदा समिति गठन गऱ्यो । यस समितिले अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी मस्यौदालाई सन् २००६ अगष्ट २५ मा राष्ट्रसङ्घमा बुझायो । त्यसपछि, सन् २००७ डिसेम्बर १३ तारिखका दिन संयुक्त राष्ट्रसङ्घको ६१ औं महासभाले यो महासन्धिलाई पारित गऱ्यो । यो महासन्धि २१औं शताब्दीको मानव अधिकारसम्बन्धी नवीनत्तम दस्तावेज हो, जसले अपाङ्गता अधिकारको कार्यान्वयन गर्न पक्षराष्ट्रहरूलाई दायित्व सिर्जना गर्दछ ।

५. महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने राज्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई के-कस्ता अधिकारहरू सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ?

यो महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने राज्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई निम्न अधिकारहरू सुनिश्चित गर्नुपर्दछ:

- स्तरयुक्त जीवनयापन र काम प्राप्तिको अधिकार,
- सम्पत्तिको अधिकार, रोजगारी वा स्वरोजगारीको अवसरमा प्रर्बद्धन,
- स्वास्थ्य र शिक्षाको अधिकार (सांकेतिक भाषा र ब्रेललिपिमा पढ्न पाउने) ,
- आफ्नो इच्छाअनुसारको व्यवसायिक वा व्यवहारिक शिक्षा, अवसर र छात्रवृत्ति,
- सार्वजनिक संरचना, सार्वजनिक यातायत र स्थानहरूमा पहुँचको अधिकार,
- उचित र आधारभूत स्वास्थ्य सेवा र वासस्थानको अधिकार,
- गरिबी निवारणका लघुवित्तीय योजना,
- राजनीतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार,
- सूचना प्राप्तिको अधिकार र गोपनीयताको अधिकार, गुणस्तरीय जीवनस्तर र सामाजिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार र
- सांस्कृतिक जीवन, मनोरञ्जन, विश्राम तथा खेलकुदमा सहभागिताको अधिकार ।

६. यो महासन्धिको स्वैच्छिक आलेखले अपाङ्गता अधिकारका सम्बन्धमा के-कस्तो व्यवस्था गरेको छ ?

अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी महासन्धि र स्वैच्छिक आलेख, २००६ ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मौलिक स्वतन्त्रताको पूर्ण र समान उपभोग, संरक्षण एवम् प्रबर्द्धनलाई सुनिश्चित गर्न राज्यका निकायहरूलाई निर्देश गरेको छ । त्यस्तै, यो महासन्धिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको नैसर्गिक मर्यादाको सम्मान एवम् प्रबर्द्धन गर्न, न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न, शोषण दुर्व्यवहार र हिंसाबाट बच्न, शिक्षा, स्वास्थ्य, वासस्थान, पुनःस्थापना र अपाङ्गता भएका महिला र बालबालिकाको सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गरेको छ ।

७. महासन्धिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारलाई संरक्षण गर्न राज्यलाई कस्तो दायित्व सिर्जना गरेको छ ?

यो महासन्धि अनुमोदन गर्ने राज्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि बिनाभेदभाव सबै मानव अधिकार एवम् आधारभूत स्वतन्त्रतालाई पूर्णरूपमा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । यो महासन्धिमा उल्लेखित अधिकारहरूको उपभोग गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सक्षम बनाउन पक्ष राष्ट्रहरूले एउटा मापदण्ड तयार गर्नुपर्छ । त्यस्तै सम्बन्धित राज्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारको सचेतना, सामर्थ्य र योगदान अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ । अपाङ्गतासँग सम्बन्धित पुरातनवादी धारणा एवम् पूर्वाग्रहहरूलाई निरूत्साहित गर्न सम्बन्धित राज्यले सचेतना अभिवृद्धिका लागि व्यापक स्तरमा अभियान सञ्चालन गर्नुपर्छ ।

८. महासन्धि लागु भएपछिको राज्यको मुख्य प्राथमिकता के हो ?

महासन्धि लागू भएपछिको मुख्य प्राथमिकता भनेको यसको कार्यान्वयन गर्नु हो । महासन्धिमा उल्लेख भएका अधिकारहरू प्राप्तिका लागि राज्यले प्रभावकारी कानुन तथा नीति-नियमहरू तर्जुमा गर्नुपर्दछ । ती कानुन तथा नीति-नियमहरूलाई सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्न राज्यले उपयुक्त संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्छ । त्यसै गरी महासन्धि कार्यान्वयनको अवस्थालाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट समयसमयमा अनुगमनको व्यवस्था गर्नुपर्छ । यो महासन्धि कार्यन्वयन गर्नका लागि सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ मा नेपालले अनुमोदन गरेको कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताहरूले स्वतः कानुनी मान्यता प्राप्त गर्ने उल्लेख छ ।

***

९. आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९०

१. आप्रवासी कामदार तथा तिनको परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि भन्नाले के बुझिन्छ ?

आप्रवासी कामदार तथा तिनको परिवारका सदस्यहरूको मानव अधिकार संरक्षण गर्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले सन् १९९० डिसेम्बर १८ मा पारित गरेको महासन्धिलाई आप्रवासी कामदार तथा तिनको परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि भनिन्छ । यो महासन्धि सन् २००३ जुलाइ १ देखि लागु भएको हो । यसमा ९३ धाराहरू रहेका छन् । हालसम्म नेपालले यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको छैन । यस महासन्धिलाई सङ्क्षिप्त रूपमा CMW भनी सम्बोधन गरिएको पाइन्छ ।

२. यो महासन्धिले आप्रवासी कामदारहरूको के-कस्ता अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गरेको छ ?

यो महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने हरेक राष्ट्रले आप्रवासी कामदारहरूबीच राष्ट्रियताको आधारमा भेदभाव नगरिने कुरालाई सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । त्यस्तै, यो महासन्धिको पक्षराष्ट्रले आप्रवासी कामदार तथा तिनका परिवारका सदस्यहरूलाई समेत आर्थिक, समाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरू, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरू उपलब्ध गराउनुपर्दछ । यसका साथै यो महासन्धिले जातीय विभेदविरूद्धको अधिकार, महिला अधिकार र बालअधिकारका सवालहरूलाई समेत विशेष ध्यान दिई आप्रवासी कामदारहरूका मानव अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने दायित्व पक्ष राष्ट्रहरूलाई तोकेको छ ।

३. यो महासन्धिअनुसार आप्रवासी कामदार भनेको को हो ? आप्रवासी कामदारहरू कति प्रकारका हुन्छन् ?

यो महासन्धिअनुसार विदेशमा गई कुनै कार्य गरेवापत तलब पाउने, कुनै काममा लागेको वा लगाइएको व्यक्तिलाई आप्रवासी कामदार भनिन्छ । यस महासन्धिले आप्रवासी कामदारहरूलाई देहायबमोजिम आठ समूहमा

विभाजन गरेको छः

१) सीमाक्षेत्रका कामदार,
२) विदेशी प्रतिष्ठानका कामदार,
३) मौसमी कामदार,
४) यात्रा सूचीका कामदार,
५) आयोजनामा आबद्व कामदार,
६) सामूहिक कामदार,
७) विशेष रोजगारीका कामदार र
८) स्वरोजगार कामदार ।

५. कस्ता व्यक्तिहरू आप्रवासी कामदार होइनन् ?

यो महासन्धिका अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्था तथा निकायमा काम गर्ने व्यक्ति, कुटनीतिज्ञ, लगानीकर्ता, शरणार्थी र राज्यविहीन व्यक्ति, विद्यार्थी एवम् प्रशिक्षार्थीहरू आप्रवासी कामदार होइनन् ।

६. महासन्धिले आप्रवासी कामदार तथा तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूका लागि के-कस्ता श्रमसम्बन्धी अधिकारहरूको व्यवस्था गरेको छ ?

अनिवार्य श्रमविरूद्व संरक्षणको अधिकार, रोजगारी दिने देशको नागरिकसरह न्यूनत्तम रोजगारीको सहुलियत र सुविधा प्राप्त गर्ने अधिकार, अतिरिक्त समयमा गरेको काम, कार्य समय, साप्ताहिक बिदा, तलबी बिदा, सुरक्षा, स्वास्थ्यको अधिकार आप्रवासी कामदारहरू वा तिनका परिवारका सदस्यहरूलाई हुनुपर्नेछ । त्यस्ता कुराहरूमा रोजगारी दिने देशको नागरिकभन्दा कम सहुलियत नहुने गरी क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार आप्रवासी कामदारहरूलाई हुनेछ । त्यस्तै, आप्रवासी कामदार वा तिनका परिवारका सदस्यहरूलाई रोजगारी दिने राष्ट्रका नागरिकसरह समानताको अधिकार र समाजिक सुरक्षाको अधिकार रहने छ तर कठोर श्रमसहितको कारावासको सजाय पाएको अवस्थामा त्यस्तो अधिकार निलम्बित वा नियन्त्रित हुन सक्नेछ ।

७. आप्रवासी कामदारहरूलाई ट्रेड युनियन र सङ्घसस्थामा आबद्व हुने अधिकार छ ?

यो महासन्धिले आप्रवासी कामदारहरूलाई ट्रेड युनियन र सङ्घसंस्थामा आबद्व हुने तथा यसको बैठक र क्रियाकलापमाहरूमा सहभागी हुने अधिकार

प्रदान गरेको छ । रोजगारी दिने देशमा ट्रेड युनियन र सङ्घहरू गठन गर्न पाउने स्वतन्त्रता पनि आप्रवासी कामदारहरूलाई यो महासन्धिले प्रदान गरेको छ ।

८. यो महासन्धिअनुसार उत्पत्तिको राष्ट्र, रोजगारीको राष्ट्र र बाटोमा पर्ने राष्ट्र भन्नाले के बुझिन्छ ?

यो महासन्धिअनुसार उत्पत्तिको राष्ट्र भन्नाले आप्रवासी कामदार जुन देशको नागरिक हो, त्यस देशलाई सम्झनुपर्दछ । रोजगारीको राष्ट्र भन्नाले आप्रवासी कामदारले कुनै पारिश्रमिक पाउने काम गर्दै रहेको, काम लगाइने वा लगाएको राष्ट्र सम्झनुपर्छ । त्यस्तै, बाटोमा पर्ने राष्ट्र भन्नाले उत्पत्तिको राष्ट्रबाट रोजगारीको राष्ट्रसम्म र रोजगारीको राष्ट्रबाट उत्पत्ति वा बसोबासको राष्ट्रसम्म आउनेजाने बाटोमा परेका देशहरू भन्ने बुझिन्छ ।

९. यो महासन्धिअनुसार आप्रवासी कामदार तथा तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको केकस्तो व्यवस्था छ ?

यो महासन्धिमा आप्रवासी कामदार तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूका लागि निम्न अधिकारहरू सुनिश्चित गरिएको छः

(क) कुनै पनि राष्ट्र छोड्न पाउने अधिकार,

(ख) उत्पत्तिको राष्ट्रमा कुनै पनि समयमा प्रवेश गर्न र बस्न पाउने अधिकार,

(ग) बाँच्न पाउने अधिकार,

(घ) यातना, क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारविरूद्धको अधिकार,

(ङ) दासताविरूद्ध संरक्षणको अधिकार,

(च) विवेक र धर्मको स्वतन्त्रतासम्बन्धी अधिकार,

(छ) विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतासम्बन्धी अधिकार,

(ज) सम्पत्तिको स्वामित्वबाट स्वेच्छाचारी हस्तक्षेपविरूद्ध संरक्षणको अधिकार,

(झ) स्वतन्त्रता तथा व्यक्तिको सुरक्षासम्बन्धी अधिकार,

(ञ) कूटनीतिक निकायबाट संरक्षण तथा सहयोगको याचना गर्न पाउने अधिकार,

(ट) कानुनको अगाडि समानताको अधिकार, आपतकालीन स्वास्थ्य सुविधाको अधिकार,

(ठ) उत्पत्तिको राष्ट्रसँग सांस्कृतिक सम्बन्ध कायम गर्न पाउने अधिकार,

(ड) निजी सम्पत्तिको प्रयोगको अधिकार, सूचनाको अधिकार,

(ढ) सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षणको अधिकार र

(ण) परिचय-पत्र र यात्राका कागजातहरू (राहदानी, भीसा, श्रम अनुमति-पत्र करार आदि) राख्ने, प्राप्त गर्ने र सुरक्षित गर्ने अधिकारहरू आदि ।

१०. आप्रवासी कामदारका बालबालिकाका के-कस्ता अधिकारहरूको बारेमा यस महासन्धिले व्यवस्था गरेको छ ?

आप्रवासी कामदारको बच्चाको जन्मदर्ता, नागरिकताको अधिकार, आप्रवासी कामदारका बच्चाहरूलाई समानताको आधारमा शिक्षामा पहुँचको अधिकार जस्ता अधिकारहरूको बारेमा यो महासन्धिले व्यवस्था गरेको छ ।

११. करारीय दायित्व पूरा नगरेकै आधारमा आप्रवासी कामदारहरूलाई थुनामा राख्न सकिन्छ ?

यो महासन्धिअनुसार करारीय दायित्व पूरा नगरेकै आधारमा आप्रवासी कामदारलाई थुनामा राख्न मिल्दैन । कामसम्बन्धी करारको दायित्व पूरा गर्नुपर्ने कुरा बसोवास वा काम गर्ने अनुमतिको पूर्वशर्त भएमा बाहेक कसैलाई कामसम्बन्धी करारको दायित्व पूरा नगरेको भन्ने आधारमा मात्र बसोवास वा काम गर्ने अनुमतिबाट वञ्चित गरिने छैन ।

१२. अभिलेखबद्व कामदार र अभिलेखवद्व नभएका कामदार भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ?

रोजगारीको राष्ट्रमा सो देशको कानुनअनुसार प्रवेश गर्ने, बसोवास गर्ने र काम गर्ने अनुमति पाएको आप्रवासी कामदारलाई अभिलेखबद्व कामदार (Documented Worker) भनिन्छ, रोजगारीको राष्ट्रमा प्रवेश गर्ने, बसोवास गर्ने र काम गर्ने अनुमति नपाएको आप्रवासी कामदारहरूलाई अभिलेखबद्व नभएका कामदार (Undocumented Worker) भनिन्छ ।

***

१० बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६

१. बलपूर्वक बेपत्ता भएका सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि भन्नाले के–के बुझिन्छ ?

विभिन्न बहानामा बेपत्ता बनाउने कार्यलाई रोक्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाबाट सन् २००६ डिसेम्बर २० मा पारित महासन्धि नै 'बलपूर्वक बेपत्ता भएका सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि' हो । यस महासन्धिलाई नेपालले अनुमोदन गरेको छैन । यसलाई सङ्क्षिप्त रूपमा CED भनी सम्बोधन गरिन्छ । २३ डिसेम्बर २०१० बाट लागू भएको यस महासन्धिमा ४५ धारा रहेका छन्

२. महासन्धिमा व्यक्तिहरू बेपत्ता भएको अवस्थालाई कसरी परिभाषित गरिएको छ ?

यो महासन्धिमा 'व्यक्तिलाई कानुनको संरक्षणबाट बाहिर पार्ने गरी स्वतन्त्रताको हरण गरी उक्त तथ्यलाई अस्वीकार गरेको वा बेपत्ता व्यक्तिको अवस्थाको साथै निजका बारेमा कुनै जानकारी नदिने हिसाबले राज्यका प्रतिनिधिहरू वा राज्यको अख्तियारी, समर्थन वा सम्मति साथ काम गर्ने व्यक्ति वा समूहहरूद्वारा गरिने पक्राउ, थुनछेक, अपहरण वा स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने अन्य स्वरूपलाई बलपूर्वक बेपत्ता भनी परिभाषित गरिएको छ ।

३. बलपूर्वक बेपत्ता बनाउने कार्यलाई स्थापित गराउन नसकिने सम्बन्धमा यस महासन्धिले के व्यवस्था गरेको छ ?

यस महासन्धिको प्रावधानअनुसार कसैलाई पनि बलपूर्वक बेपत्ताको भागिदार बनाइने छैन । युद्धको अवस्था वा त्रास, आन्तरिक राजनीतिक अस्थिरता वा सार्वजनिक सङ्कट वा अन्य कुनै पनि परिस्थितिमा बलपूर्वक बेपत्ता गर्ने कार्यलाई जायज मान्न नसकिने भनी यो महासन्धिले स्पष्ट गरेको छ साथै कुनै पनि गैरसैनिक, सैनिक वा अन्य सार्वजनिक अधिकारीको आदेश वा निर्देशन मानिएको स्पष्टोक्तिलेबलपूर्वक बेपत्ताको कसूरको औचित्य पुष्टि हुन सक्ने छैन भनी उल्लेख छ ।

४. यस महासन्धिमा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कस्तो प्रकारको अपराध भनिएको छ ? के यस्तो अपराधको हदम्याद हुन्छ ?

यस सन्धिले परिभाषा गरेअनुसार व्यापक र सुनियोजित रूपमा गरिएको बलपूर्वक बेपत्ताको कार्य मानवता विरूद्धको अपराध हुन्छ । यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधान (रोम विधान) १९९८ ले पनि 'मानवताविरूद्धको अपराध' भनी उल्लेख गरेको छ । फौजदारी कारबाहीको हदम्याद छैन तर यो कसूर अटूट रूपमा भइरहेको भन्ने पुष्टि हुनुपर्नेछ ।

५. बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यमा आरोपित व्यक्तिका विरूद्धमा पक्राउ गर्ने सम्बन्धमा अन्य राज्यले कस्तो कारबाही गर्न सक्छ ?

बलपूर्वक बेपत्ताको कसूरमा कुनै व्यक्तिका विरूद्धमा जानकारी प्राप्त भएमा सम्बन्धित राज्यले त्यो आरोपका सम्बन्धमा आवश्यक जाँचबुझ गर्नेछ । जाँचबुझबाट आरोपित व्यक्तिले कसूर गरेको ठहर भएमा सम्बन्धित राज्यले आफ्नो भू-भागमा उक्त व्यक्ति बसेको अवस्थामा निजलाई हिरासतमा लिन सक्ने छ । हिरासतमा लिने क्रममा सम्बन्धित राज्यले आवश्यक अन्य कानुनी उपायहरू अपनाउन सक्नेछ । यस विषयमा फौजदारी कसूरमा निजलाई नियन्त्रणमा लिइएकै देशमा कारबाही गर्ने वा दोषी व्यक्तिको राष्ट्रियता भएको देशमा बुझाउने भन्ने सम्बन्धमा प्रचलित कानुनअनुसार गर्नुपर्नेछ । स्मरणीय कुरा के छ भने बलपूवर्क बेपत्ताको कसूर गरेको व्यक्ति फेला परेको भू-भागको क्षेत्राधिकार हरेक राज्यले आफ्नो अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वअनुसार अर्को राज्यसमक्ष निजलाई सुपुर्दगी नगरेमा वा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधिकरण समक्ष निजलाई नबुझाएको खण्डमा, अभियोजनको प्रयोजनका लागि सक्षम अधिकारीहरू समक्ष निजलाई प्रस्तुत गर्नुपर्दछ ।

६. यो महासन्धिअनुसार बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने व्यक्तिका विरूद्धमा कस्तो प्रकारको कारबाही हुनेछ ?

बलपूर्वक बेपत्ताको कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई कारबाहीका सबै चरणमा स्वच्छ न्यायिक व्यवहारको प्रत्याभूति रहनेछ । बलपूर्वक बेपत्ताको कसूरमा पुर्पक्षमा राखिएको जुनसुकै व्यक्तिले कानुनद्वारा स्थापित सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अदालत वा न्यायाधीकरणसमक्ष स्वच्छ पुर्पक्षबाट लाभाविन्त हुन पाउनेछ । यी अधिकारहरूको प्रयोग गर्दा सम्बन्धित

राज्यको कानुनअन्तर्गत रहेर बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई गम्भीर प्रकृतिका अपराधसरह यसको न्यायिक निरूपण गर्नुपर्छ ।

७. बलपूर्वक बेपता पार्ने व्यक्तिहरूको विरूद्धमा आरोप लगाई सकेपछि कस्ता प्रक्रियाहरू अवलम्वन गर्नुपर्छ ?

बलपूवर्क बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न भएको व्यक्तिको विरूद्धमा आरोप लगाउने जुनसुकै व्यक्ति-विशेषलाई त्यस्तो आरोपको तत्काल र निष्पक्ष जाँचबुझ गर्ने र आवश्यक भएमा अविलम्ब पूर्ण र निष्पक्ष अनुसन्धान गर्ने सक्षम अधिकारीहरूसमक्ष त्यसका तथ्यहरूको प्रतिवेदन गर्ने अधिकारलाई राज्यले सुनिश्चत गर्नुपर्दछ । आवश्यकताअनुसार उजुरकर्ता, साक्षी, बेपत्ता व्यक्तिका नातेदारहरू र तिनका प्रतिरक्षा सल्लाहकार साथै अनुसन्धानमा सहभागी रहने व्यक्तिहरूलाई कुनै पनि प्रकारको दुर्व्यवहार र त्रासहरूबाट संरक्षण गर्नुपर्छ । कुनै व्यक्तिलाई बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएको विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब आधार भएमा यस महासन्धिबमोजिम औपचारिक रूपमा कुनै उजुर नै नपरेको भए पनि सम्बन्धित अधिकारहरूले अनुसन्धान अघि बढाउनुपर्नेछ ।

८. यो महासन्धिअनुसार बलपूर्वक बेपत्ताविरूद्वको अनुसन्धानमा राज्यको कस्तो दायित्व हुनुपर्छ ?

यो महासन्धिको प्रावधानअनुसार हरेक राज्यले बलपूर्वक बेपत्ताविरूद्वको अनुसन्धानमा संलग्न अधिकारीहरूलाई प्रभावकारी अनुसन्धान गर्नका लागि तिनको अनुसन्धानसँग सान्दर्भिक अभिलेखीकरण, सूचनामा पहुँच, स्रोतसाधनको उपलब्धताका साथै आवश्यक अधिकारहरू उपलब्ध गराउनुपर्छ । त्यसका लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्ति रहेको विश्वास गर्ने मनासिब आधार भएको कुनै पनि स्थानमा आवश्यकताअनुसार अख्तियारी र पहुँच दिनुपर्दछ साथै हरेक राज्यले अनुसन्धानको कार्यलाई बाधा गर्ने कार्यलाई रोक्न वा दण्डित गर्नका लागि आवश्यक उपायहरू अपनाउनुपर्छ । खासगरी बलपूर्वक बेपत्ताको कसूर गरेको आशङ्का गरिएका व्यक्तिहरू, दाबी वा उजुरकर्ता, साक्षी, बेपत्ता व्यक्तिका नातेदारहरू लगायतका व्यक्तिहरूमा त्रास वा प्रतिशोधका माध्यामबाट अनुसन्धानलाई प्रभावित नपार्ने कुरा सुनिश्चित गरिनुपर्दछ ।

९. राज्यहरूले बलपूवक बेपत्ताका पीडितहरूलाई सहयोग गर्न एक आपसमा कस्ता कार्यक्रमहरू अवलम्बन गर्न सक्छन् ?

राज्यहरूले बलपूर्वक बेपत्ताबाट पीडित भएकाहरूलाई सहयोग गर्ने दृष्टिले बेपत्ता पारिएको व्यक्तिहरूको खोजतलास गर्ने, रहेभएको ठाउँ ठम्याउने र छुटकारा गराउने गर्दछन् । बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको मृत्यु भएको अवस्थामा त्यस्तो व्यक्तिको लाश सङ्कलन गर्ने वा गाडिएको अवस्थामा भए चिहान खोतल्ने, पहिचान गर्ने र अवशेषहरू फर्काउने कुरामा आपसमा पारस्परिक सहायताका उपायहरू अवलम्बन गर्न सक्छन् ।

१०. राज्यले व्यक्तिलाई बेपत्ता पार्ने कार्यहरूलाई नियन्त्रण गर्न कस्ता कार्यहरू गर्नुपर्दछ ?

यो महासन्धिको पक्ष भएको हरेक राज्यले कसैलाई पनि गोप्य थुनामा राखिने छैन भन्ने कुराको प्रत्याभूति गर्नुपर्छ । यस्तो प्रत्याभूति गर्दा हरेक राज्यले कुनै पूर्वाग्रह नराखी आफ्नो देशको कानुनमा निम्नलिखित अवस्था उल्लेख गर्नुपर्दछः

(क) न्यायिक स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गर्ने,

(ख) स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गर्न अख्तियारप्राप्त अधिकारीहरू तोक्ने,

(ग) स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिएको व्यक्तिलाई औपचारिक मान्यताप्राप्त र सुपरिवेक्षित स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गर्ने,

(घ) स्वतन्त्रताबाट वञ्चित कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको परिवार वा निजले इच्छाएको कुनै व्यक्तिसँग कानुनले तोकेको शर्तबमोजिम भेटघाट तथा कुराकानी गर्न दिने वा त्यस्तो व्यक्ति विदेशी भएमा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअनुसार निजको कुटनीतिक अधिकारीहरू समक्ष सञ्चार-सम्पर्क गर्ने अधिकार सुनिश्चित गर्ने,

(ङ) सक्षम र कानुनी अधिकारीहरू तथा निकायहरूलाई हिरासतमा राखिएको व्यक्ति समक्ष पुग्न दिने र

(च) उल्लिखित अधिकारहरू स्वतन्त्रता वञ्चित गरिएको व्यक्ति स्वयम्ले प्रचलन गर्न नसक्ने हुनाले, निजका आफन्त, प्रतिनिधि वा तिनका सल्लाहकार वा अन्य व्यक्तिले सबै अवस्थामा, स्वतन्त्रताको प्रत्याभूतिका लागि अदालतसमक्ष कारबाही चालाउन पाउने हक सुनिश्चित गर्ने ।

११. महासन्धिको प्रावधानलाई प्रबर्द्वन गर्ने सन्धिको पक्ष भएको राज्यले कस्तो नीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ ?

हरेक राज्यले कानुन कार्यान्वयन गर्ने अधिकारी, निजामति वा सैनिक अधिकारी, स्वास्थ्य अधिकारी, सार्वजनिक पदाधिकारी र हिरासत वा स्वतन्त्रतबाट वञ्चित व्यक्तिलाई हेर्ने वा व्यवहार गर्ने काममा सामेल हुन सक्ने अन्य व्यक्तिहरूको तालिममा यो महासन्धिको सम्बन्धित प्रावधानका बारेमा निम्नानुसार आवश्यक शिक्षा र जानकारी प्रदान गर्नुपर्नेछः

(क) बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कुरामा राज्यका अधिकारीहरूको संलग्नता रोक्ने,

(ख) राज्यका निकायले बलपूवर्क बेपत्ताको सम्बन्धमा रोकथाम र अनुसन्धानको महत्त्वलाई जोड दिने,

(ग) बलपूवर्क बेपत्तासम्बन्धी मामिलाहरूको शीघ्रतापूर्वक समाधान गर्न सम्बन्धित अधिकारी वा निकायहरूले प्राथमिकता दिने,

(घ) हरेक राज्यले बलपूवर्क बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न अऱ्हाउने, अख्तियारी दिने वा प्रोत्साहित गर्ने आदेश वा निर्देशन दिने कुरालाई रोक्नुपर्ने,

(ङ) हरेक राज्यले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न दिइएको आदेशलाई मान्न अस्वीकार गर्ने व्यक्तिलाई सजाय नगरिने कुरा सुनिश्चित गर्ने र

(च) हरेक राज्यले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य भएको वा योजना बनाएको अवस्थामा सम्बन्धित अधिकारी वा निकायमा पुनरावलोकन वा उपचारको हक प्राप्त गर्न आवश्यक उपायहरू सुनिश्चित गर्ने ।

१२. यो महासन्धिले बलपूर्वक बेपता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारलाई कसरी सुनिश्चित गरेको छ ?

हरेक पीडितलाई बलपूर्वक बेपत्ताको परिस्थितिका बारेमा सत्य, अनुसन्धानको प्रगति र नतिजा एवम् बेपत्ता व्यक्तिहरूको अवस्था थाहा पाउने अधिकार छ । बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको खोजतलास गर्ने, बेपत्ता पारिएको आशङ्कित स्थान ठम्याउने तथा मुक्त गर्ने, मृत्यु भएको अवस्थामा बेपत्ता व्यक्तिको शरीर वा त्यसका अवशेषहरू ठम्याउन यो महासन्धिको पक्ष भएका हरेक

राज्यले पहल गर्नुपर्दछ । हरेक राज्यले आफ्नो देशको कानुनी प्रणालीमा बलपूर्वक बेपत्ता कार्यबाट पीडित भएकाहरूलाई परिपूरण प्राप्त गर्ने तथा शीघ्र, स्वच्छ र पर्याप्त क्षतिपूर्ति पाउने अधिकारको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । राहत, क्षतिपूर्ति वा परिपुरणका लागि सम्पत्ति पुनःर्स्थापना, पुनर्वास, मर्यादा र ख्यातिको पुनःस्थापना लगायतको सन्तुष्टि, पुनरावृत्ति नहुने प्रत्याभूतिजस्ता कुराहरू पर्दछन् । यसका साथै, हरेक राज्यले बेपत्ता व्यक्तिको अवस्था स्पष्ट नभएसम्म अनुसन्धान कार्यलाई निरन्तरता दिनुका साथै बेपत्ता व्यक्तिको कानुनी स्थितिका बारेमा वा निजका नातेदारहरूको सामाजिक भलाइ, आर्थिक मामिला, पारिवारिक सम्पत्तिको अधिकारका सम्बन्धमा उपयुक्त कार्यहरू गर्नुपर्दछ ।

***

११. अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनहरू, १९४९

१. अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन भन्नाले के बुझिन्छ ?

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन भन्नाले विशेष गरी युद्ध वा सशस्त्र सङ्घर्षका बेला लागु हुने कानुनलाई भनिन्छ । यसले अन्तर्राष्ट्रिय वा राष्ट्रिय यद्ध वा सशस्त्र सङ्घर्षलाई नियमित गर्ने, युद्ध वा सशस्त्र सङ्घर्षबाट उत्पन्न हुने पीडा वा असरलाई कम गर्ने तथा प्रत्यक्ष रूपमा युद्ध वा सशस्त्र सङ्घर्षमा सहभागी नभएका र कुनै कारणवश युद्ध वा सशस्त्र सङ्घर्षमा भाग लिन असक्षम व्यक्तिहरूको सुरक्षा गर्नुका साथै उनीहरूका विरूद्धमा कुनै पनि अमानवीय व्यवहार गर्न रोक लगाएको छ । यसलाई युद्धको कानुन वा सशस्त्र द्वन्द्वको कानुन भनेर पनि चिन्ने गरिन्छ । त्यसै गरी युरोपेली राष्ट्र स्वीजरल्यान्डको जेनेभा शहरमा पारित भएको हुनाले यी सन्धिहरूलाई जेनेभा महासन्धि पनि भन्ने गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको प्रमुख स्रोत भनेको जेनेभा महासन्धिहरू र तिनका अतिरिक्त प्रलेखहरू हुन् ।

२. प्रमुख जेनेभा महासन्धिहरू के-के हुन् ?

प्रमुख जेनेभा महासन्धिहरू यस प्रकार छन्-

क) युद्व मैदानमा घाइते तथा बिरामी भएका सैनिकहरूको अवस्था सुधार सम्बन्धी महासन्धि, १९४९

ख) समुद्रमा घाइते, बिरामी र सङ्कटग्रस्त जहाजका सशस्त्र सेनाका सदस्यहरूको अवस्था सुधारसम्बन्धी, महासन्धि, १९४९

ग) युद्वबन्दीहरूसँग गरिने व्यवहारसम्बन्धी, महासन्धि, १९४९ र

घ) युद्धको समयमा गैरसैनिक व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी, महासन्धि, १९४९

३. जेनेभा महासन्धिले विषेश गरी कसको सुरक्षामा ध्यान दिन्छ ?

जेनेभा महासन्धिले युद्वबाट पीडित भएकाहरूको सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्दछ । जसले खासगरी सशस्त्र सङ्घर्षमा वा युद्वमा प्रत्यक्ष रूपमा भाग नलिने व्यक्तिहरू, जस्तैः बिरामी, घाइते भई लड्न असक्षम योद्वाहरू, थुनामा

रहेका, हतियार बिसाएका योद्धाहरू र सर्वसाधारणना गरिकहरूको सुरक्षामा ध्यान दिन्छ ।

४. जेनेभा महासन्धिको कस्तो महत्त्व रहेको छ ?

विशेष गरेर यो महासन्धि युद्धका बेला आकर्षण हुने भएकोले विश्वमा युद्धबाट वा युद्धको कारणबाट बढ्दै गएको मानव पीडा र क्षतिलाई कम गर्न, युद्धलाई नियमित र व्यवस्थित गर्न, गैरनागरिकको संरक्षण गर्न अथवा पीडा उब्जन नदिनको निम्ति जेनेभा महासन्धिको महत्त्व छ ।

५. आन्तरिक सशस्त्र सङ्घर्षमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनका कुन-कुन दस्तावेजहरू प्रमुख रूपमा लागू हुन्छन् ?

आन्तरिक सशस्त्र सङ्घर्षमा जेनेभा महासन्धिको साझा धारा ३ र जेनेभा महासन्धिको दोस्रो अतिरिक्त प्रलेख प्रमुख रूपमा लागू हुन्छन ।

६. जेनेभा महासन्धिहरूको धारा ३ लाई किन साझा धारा भनिएको हो ?

चारवटै जेनेभा महासन्धिहरूको धारा ३ मा आन्तरिक द्वन्द्व वा सशस्त्र सङ्घर्षमा द्वन्द्वरत पक्षहरूले पालना गर्नुपर्ने न्यूनतम मानवीय व्यवहारहरू भएको एउटै प्रकारको कानुनी व्यवस्थाको उल्लेख गरिएको हुनाले जेनेभा महासन्धिहरूको धारा ३ लाई 'साझा धारा' भनिएको हो ।

७. जेनेभा महासन्धिहरूको साझा धारा ३ अनुसार न्यूनतम मानवीय व्यवहारहरूभित्र कस्ता-कस्ता व्यवहारहरू पर्दछन् ?

जेनेभा महासन्धिहरूको साझा धारा ३ अनुसार युद्धरत पक्षहरूले पालना गर्नुपर्ने न्यूनतम मानवीय व्यवहारहरू यस प्रकार रहेका छन् :

१. सङ्घर्षमा सक्रिय रूपमा भाग नलिने व्यक्तिहरू, सशस्त्र सेनाका हतियार त्याग्ने व्यक्तिहरू, घाइते अथवा बिरामी भई नजरबन्दमा अथवा अन्य कुनै कारणले लडाइँबाट अलग भएका व्यक्तिहरूलाई जाति, धर्म, विश्वास, लिङ्ग, जन्म, धन अथवा त्यस्तै आधारमा भेदभाव नगरी जुनसुकै परिस्थितिमा पनि गर्नुपर्ने मानवीय व्यवहार र

२. बिरामी र घाइते व्यक्तिहरूको सङ्कलन गरी आवश्यक हेरचाह गर्नुपर्ने मानवीय व्यवहार ।

८. जेनेभा महासन्धिहरूका साझा धारा ३ अनुसार गर्न नहुने व्यवहारहरू कुन-कुन हुन् ?

सङ्‌र्घषमा सक्रिय रूपमा भाग नलिने व्यक्तिहरू, सशस्त्र सेनाका हतियार त्याग्ने व्यक्तिहरू, घाइते अथवा बिरामी भई नजरबन्दमा अथवा अन्य कुनै कारणले लडाइँबाट अलग भएका व्यक्तिहरूको विरूद्धमा निम्न व्यवहारहरू गर्न हुदैनः

- हत्या, अङ्गभङ्ग, यातना,
- बन्धक बनाउने,
- व्यक्तिगत मर्यादामा आघात पुऱ्याउने, विशेष गरेर अपमानजनक र होच्याउने व्यवहार र
- कानुनबमोजिम स्थापना भएको अदालतको निर्णयबिना दण्ड सुनाउन र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न ।

९. जेनेभा महासन्धिको पालना क-कसले गर्नुपर्छ ?

युद्व वा सशस्त्र द्वन्दरत पक्षहरूले जेनेभा महासन्धिको पालना गर्नुपर्दछ ।

१०. जेनेभा महासन्धिको पालना नगरेमा के-कस्तो कारबाही हुन सक्दछ ?

मानवीय कानुनको पालना नगरेमा युद्व अपराध वा मानवताविरूद्वको अपराधका साथै मानवको जीवन, स्वतत्रता र मर्यादाको उल्लङ्‌घन गरेको मानिन्छ । यस्तो अपराध गर्ने विरूद्व अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतमा कानुनी कारबाही हुन सक्दछ ।

***

१२ आदिवासीहरू र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं १६९

१. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९ भन्नाले के के बुझिन्छ ?

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ भन्नाले आदिवासीहरूको विशिष्ट पहिचान, संस्कृति र जीवन पद्वती लगायतका व्यापक अधिकारहरू समेटेको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि भन्ने बुझिन्छ । यो महासन्धिमा भूमि, भूभाग र स्रोत, आत्मनिर्णित विकासका प्राथमिकताका अधिकारलाई स्वःव्यवस्थापन र सहव्यवस्थापनका रूपमा पहिचान गर्ने लगायतका प्रावधानहरू समेटिएका छन् । महासन्धिको अनुमोदन गरेपीछ अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअनुसार सम्बन्धित मुलुकले यसका प्रावधानहरूलाई राष्ट्रिय तहमा कार्यान्वयन गर्ने कानुनी दायित्व सिजना हुन्छ ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९ लाई नेपालले कहिले अनुमोदन गरेको हो ?

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९ लाई नेपालले २०६४ साल भदौ २८ गते अनुमोदन गरेको हो ।

३. महासन्धि नं. १६९ अन्तर्गत राज्यको दायित्वहरू के-के हुन् ?

महासन्धि नं. १६९ अन्तर्गत आदिवासीहरूसँग परामर्श र उनीहरूको प्रतिनिधित्व गराएर संयन्त्रहरू बनाउने र सञ्चालन गर्ने, आदिवासीहरूसँग परामर्श गरेर परामर्शका लागि उपयुक्त संयन्त्र र प्रकृयाहरू स्थापीत गर्ने, मुलुकको अन्य समुदायहरूसँग बराबरी हैसियतमा सबै अधिकार उपभोग सुनिश्चित गर्ने, आदिवासीहरूको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अधिकारहरू पूर्णरूपमा उपभोग गर्न प्रबर्द्धन गर्ने, आदिवासीहरू र मुलुकका अन्य समुदायबीच विद्यमान सामाजिक आर्थिक दूरी अन्त्य गर्ने, र आदिवासीहरूका संस्थाहरूलाई प्रवर्द्धन र सहयोग गर्ने राज्यको मुख्य दायित्वहरू हुन् ।

४. आदिवासीहरूको सहभागिता महासन्धि नं. १६९ मा कस्तो व्यवस्था गरीएको छ ?

महासन्धि नं. १६९ को धारा ६-१(ख) अनुसार सरकारले "सम्बन्धित समूहहरूले उनीहरूलाई सरोकार राख्ने नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार निर्वाचित संस्था तथा प्रशासनिक एवम् अन्य अङ्गहरूको निर्णय लिने सबै तहहरूमा स्वतन्त्रतापूर्वक र कम्तिमा पनि जनसङ्ख्याको अन्य समूहहरूले जत्तिकै सहभागी हुन पाउने माध्यमहरू निर्माण गर्नुपर्दछ" भनी व्यवस्था गरिएको छ ।

***

परिच्छेद–५

मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा र मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना

(क) मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा

१. मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा भनेको के हो ? विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामा के हुन्छ ?

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले आफ्ना सदस्य राष्ट्रहरूको समग्र मानव अधिकारको अवस्था बारेमा आवधिक रूपमा जानकारी पाउन तथा मानव अधिकार अवस्थामा सुधार गर्न आवश्यक सिफारिश गर्ने प्रयोजनको लागि आवधिक रूपमा प्रत्येक साढे चार वर्षमा सम्बन्धित देशको मानव अधिकार अवस्थाको पुनरावलोकन गर्ने प्रकृया नै मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा हो । यसलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घले मानव अधिकारको अनुगमन गर्ने विभिन्न प्रकृयाहरूमध्येको एक प्रकृया पनि भन्न सकिन्छ । यस प्रकृयाअन्तर्गत संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सबै सदस्य राष्ट्रहरूको समग्र मानव अधिकार अवस्थाको बारेमा अनिवार्य रूपमा समीक्षा हुन्छ ।

२. यसको शुरूवात कहिलेबाट भएको हो ?

मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको सुरूवात संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा सन् २००६ मार्च १५ (२०६२ चैत्र २) मा मानव अधिकार परिषद्को स्थापना भएपछि शुरू भएको हो । मानव अधिकार परिषद्को स्थापनासँगै परिषदको १८ जुन २००७ (२०६४ असार ४) को प्रस्ताव नं. ५।१ मा गरिएको छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको पहिलो सत्र सन् २००८ बाट शुरू भएको हो ।

४. नेपाल मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा प्रकृयामा कहिलेदेखि सहभागी भएको हो ?

मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षासम्बन्धी प्रकृयामा नेपाल उक्त समीक्षाको पहिलो सत्रदेखि नै सहभागी भएको हो । नेपालले पहिलो आफ्नो आवधिक प्रतिवेदनसहित पटक सन् २०११ मा यस प्रकृयामा सहभागी भएको हो । त्यसपछि सन् २०१५ मा नोभेम्बरमा भएको दोस्रो आवधिक समीक्षामा पनि सहभागी भएको थियो ।

५. मानवअधिकार अवस्थाको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाअन्तर्गत नेपालको दोस्रो आवधिक समीक्षा कहिले भएको थियो ?

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको पहिलो बैठकमा प्राप्त सुझावहरूको कार्यान्वयनको अवस्था साथसाथै मानव अधिकारका अन्य प्रतिबद्धताहरूको पालना र वर्तमान मानव अधिकार अवस्थासमेतलाई समेटी नेपालको दोस्रो आवधिक समीक्षा नोभेम्बर ४, २०१५ मा भयो । सो समीक्षाको लागि नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय प्रतिवेदन र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोगको संयुक्त प्रतिवेदन पेश भएको थियो । यसबाहेक गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूबाट पनि संयुक्त र छुट्टाछुट्टै प्रतिवेदनहरू पेश भएका थिए । २२ मार्च, २०१६ मा यस समीक्षाका सिफारिशहरूलाई मानव अधिकार परिषदले अनुमोदन गरेको थियो ।

६. नेपालको मानवअधिकार अवस्थासम्बन्धी प्रतिवेदनमाथि कति सुझावहरू प्राप्त भएका थिए ?

सो प्रतिवेदनमाथि भएको समीक्षाबाट नेपाललाई १९५ वटा सिफारिशहरू प्राप्त भएका थिए । ती मध्ये नेपाल सरकारले १५२ वटालाई कार्यान्वयन गर्न स्वीकार गरेको र ४३ वटाको हकमा हाललाई कार्यान्वयन गर्न असमर्थता जनाएको छ ।

७. नेपाललाई विभिन्न राष्ट्रहरूले दिएका सुझावहरू के-कस्ता थिए ?

दोस्रो आवधिक समीक्षामा नेपाललाई मानव अधिकारका थप अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको अनुमोदन गर्ने, राष्ट्रिय कानुनहरूमा संशोधन गर्ने, महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत

वर्ग, तेस्रो लिङ्गीहरूमाथि हुने भेदभाव तथा हिंसालाई रोक्ने, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग लगायत मानव अधिकार संस्थाहरूलाई थप सुदृढिकरण गर्ने, सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई थप मजबुत बनाउने, मौलिक हकहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने लगायत नागरिक तथा राजनितिक एवम आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारहरूका विषयमा सुझावहरू प्राप्त भएका थिए ।

(ख) नेपाल सरकारको मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना

८. नेपाल सरकारको मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना भनेको के हो ?

अष्ट्रियाको राजधानी भियनामा सन् १९९३ मा सम्पन्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विश्व मानवअधिकार सम्मेलनले मानव अधिकारको संरक्षण र प्रबर्द्धनको लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न आफ्ना सदस्य राष्ट्रहरूलाई आह्वान गरेको थियो । सो आह्वानलाई साकार रूप दिन सरकारले नागरिक समाज र निजी क्षेत्रको समेत राय, सल्लाह, सुझाव र परामर्श लिई आवधिक विकास योजनासरह मानव अधिकारको समेत राष्ट्रिय कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न थालेको हो । मानव अधिकारप्रति राष्ट्रले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा जनाएका प्रतिवद्वताहरूलाई मुलुकमा व्यवहारिक रूपमा रूपान्तरण गर्न मानव अधिकार कार्ययोजनाको मूल अभिप्राय हो । यसरी मानव अधिकारलाई मुलुकभित्र व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्नको लागि नेपाल सरकारले बनाएको आवधिक कार्ययोजना नै मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना हो ।

९. नेपालमा मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको शुरूवात कहिलेबाट भयो ?

नेपालमा मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको शुरूवात आ.व. ०६१/०६२ बाट भएको हो । सो आर्थिक वर्षमा सरकारले मानव अधिकारको त्रि-वर्षिय प्रथम राष्ट्रिय कार्ययोजना जारि गरेको थियो । वि.स. २०६२/०६३ सालको जनआन्दोलनपश्चात्को राजनैतिक परिवर्तनसँगै सामाजिक समानताको अवधारणामा आधारित मानव अधिकारको संरक्षण र प्रबर्द्धन गर्न राज्य स्वयम् जिम्मेवार र उत्तरदायी बन्नुपर्ने अवस्थाको सिर्जना हुन गयो । यसै तथ्यलाई ध्यानमा राखी नेपाल सरकारले परिमार्जनसहित आ.व. ०६४/०६५

देखि अर्को त्रि–वर्षिय मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना तीन वर्षका लागि लागू गऱ्यो । आ.व. ०६७/६८–०६९/७० मा तेस्रो त्रीवर्षिय र हाल आ.व. २०७१/०७२ बाट चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्यायोजना कार्यान्वयनमा रहेको छ । यस कार्ययोजनाले १८ वटा विषयलाई प्राथमिकतामा राखेको छ ।

१०. मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाले प्राथमिकतामा राखेका १८ वटा विषयहरू के–के हुन ?

मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाले प्राथमिकतामा राखेका १८ वटा विषयहरू देहायबमोजिम उल्लेख गरिएको छः

१. शिक्षा,

२. स्वास्थ्य, पोषण तथा जनसङ्ख्या,

३. श्रम तथा रोजगार,

४. संस्कृति,

५. कानुनी सुधार र न्याय प्रशासन (कानुनको निर्माण र सुधार तथा अदालत),

६. वातावरण र दिगो विकास,

७. महिला, अपाङ्गता, जेष्ठ नागरिक र यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक,

(क) महिला,

(ख) अपाङ्गता भएका व्यक्ति,

(ग) जेष्ठ नागरिक,

(घ) यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक,

८. नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको कार्यान्वयन,

९. खाद्य सुरक्षा (खाद्य सम्प्रभुता),

१०. सङ्क्रमणकालीन न्याय र द्वन्द्व–पीडित,

११. मानव अधिकार शिक्षा,

१२. समावेशी विकास,

(क) आदिवासी/जनजाति तथा सीमान्तकृत वर्ग,
(ख) दलित,
(ग) पिछडिएको वर्ग/क्षेत्र र
(घ) वादी ।

१३. बालबालिका (बालबालिकाको अधिकार संरक्षण, विकास र बाल न्याय),

१४. आवास (सहरी विकास र आवास),

१५. सामाजिक सेवा र सुरक्षा (खानेपानी, बिजुली, सरसफाई, ढल निकास, प्राकृतिक स्रोतसाधनको प्रयोग, सहकारी, गरिबी, खेलकुद, सडक प्रयोग आदि),

१६. सर्वोच्च अदालतको फैसला र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिश कार्यान्वयन,

१७. हिरासत तथा कारागार सुधार र

१८. संस्थागत सुदृढीकरण ।

११. मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्य योजनाको कार्यान्वयन तथा अनुगमन सम्बन्धी साङ्गठनिक स्वरूप के छ ?

यस कार्ययोजनाको कार्यान्वयन तथा अनुगमन सम्बन्धमा केन्द्रिय र जिल्ला स्तरमा यस प्रकारका समितिहरू रहेका छन् :

मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना केन्द्रीय कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति :

१) मुख्य सचिव, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय – अध्यक्ष

२) सचिव (कानुन तथा मानव अधिकार), प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय – सदस्य

३) सचिव, सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय – सदस्य

४) सचिव, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय – सदस्य

५) सचिव, कानुन, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय – सदस्य

६) सचिव, शिक्षा मन्त्रालय – सदस्य

७) सचिव, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय – सदस्य

८) सचिव, गृह मन्त्रालय – सदस्य

९) सचिव, रक्षा मन्त्रालय – सदस्य

१०) सचिव, विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय – सदस्य

११) सचिव, श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय – सदस्य

१२) सचिव, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय – सदस्य

१३) सचिव, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय – सदस्य

१४) सचिव, अर्थ मन्त्रालय – सदस्य

१५) सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोग – सदस्य

१६) सचिव, ऊर्जा मन्त्रालय – सदस्य

१७) सचिव, उद्योग मन्त्रालय – सदस्य

१८) सचिव, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय – सदस्य

१९) सचिव, परराष्ट्र मन्त्रालय – सदस्य

२०) नायव महान्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय – सदस्य

२१) सचिव, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग – सदस्य

२२) प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको कानुन तथा मानव अधिकार महाशाखाको महाशाखा प्रमुख – सदस्य-सचिव

आवश्यकतानुसार अन्य सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिवहरू र विभिन्न आयोगका अध्यक्षहरूलाई समितिको बैठकमा भाग लिन आमन्त्रण गर्न सकिनेछ ।

१२. मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना जिल्लास्तरीय कार्यान्वयन तथा समन्वय समिति

१) प्रमुख जिल्ला अधिकारी – संयोजक

२) स्थानीय विकास अधिकारी – सदस्य

३) जिल्ला शिक्षा अधिकारी – सदस्य

४) जिल्ला जनस्वास्थ्य प्रमुख – सदस्य
५) जिल्ला न्यायाधिवक्ता – सदस्य
६) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग क्षेत्रीय कार्यालयका प्रमुख (आयोगको कार्यालय भएको जिल्लामा) – सदस्य
७) महिला तथा बालबालिका कार्यालय – सदस्य
८) नेपाल बार एशोसिएशनका जिल्ला प्रतिनिधि – सदस्य
९) नेपाल पत्रकार महासङ्घका जिल्ला प्रतिनिधि – सदस्य
१० गैरसरकारी संस्था महासङ्घका जिल्ला प्रतिनिधि – सदस्य
११) सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी – सदस्य-सचिव

आवश्यकताअनुसार अन्य सम्बन्धित कार्यालयका प्रमुखहरूलाई समितिको बैठकमा आमन्त्रण गर्न सकिनेछ ।

१३. मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयनमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भूमिका के रहन्छ ?

(क) आयोगको सचिवले मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना केन्द्रीय कार्यान्वयन तथा अनुगमन समितिमा रही कार्य गर्ने र

(ख) मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयन पक्षको स्वतन्त्र रूपमा अनुगमन गर्ने ।

१४. मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको अनुगमन पछि आयोगले नेपाल सरकारलाई के कस्ता सुझावहरू दिएको छ ?

आयोगले नेपाल सरकारको चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना लागू भएपश्चात् ५७ भन्दा बढी जिल्लाहरूमा स्थलगत अनुगमन गरी निम्न अनुसार सुझाव दिएको छ ।

मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको बारेमा स्थानीय स्तरमा जिल्लास्तरीय समितिका पदाधिकारी र कार्यान्वयन अधिकारीहरूलाई तालिम तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रमहरू अविलम्ब सञ्चालन गर्न/गराउन,

- कार्ययोजनाको केन्द्रीय समन्वय तथा अनुगमन समितिलाई सक्रिय बनाई समितिको नियमित बैठक र अनुगमनको कार्यलाई तीब्र बनाउन,
- कार्ययोजना कार्यान्वयन र आवधिक प्रतिवेदनको लागि जिम्मेवार सबै

मन्त्रालयहरू र जिल्लास्थित सरकारी कार्यालयहरूमा एक-एक जना सम्पर्क व्यक्ति तोकी कार्य गर्न/गराउन,

- नेपाल सरकारले तयार गरेको मानव अधिकारको राष्ट्रिय कार्ययोजनाको बारेमा सबै जिल्लाका जिम्मेवार सरकारी निकायहरूलाई समयमै जानकारी गरी अनिवार्य कार्यान्वयनको लागि आवश्यक निर्देशन दिन,
- जिल्लाका आवधिक तथा वार्षिक योजनाहरूमा मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनामा भएका व्यवस्थाहरू समावेश भएको कुरा सुनिश्चित गर्न सबै जिल्लाका सरकारी निकायहरूलाई सूचित गर्न,
- हाल कार्यान्वयनमा रहेको मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना थप प्रकाशन गरी वितरण गर्न तथा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको वेभसाइटमार्फत प्रत्येक जिल्ला र सरकारी कार्यालयहरूमा पुग्ने व्यवस्था गर्न,
- कार्ययोजनाको कार्यान्वयन बाध्यकारी भएको जनाउ दिई जिल्लाहरूबाट प्राप्त आवधिक प्रतिवेदनको सारसङ्क्षेप राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा प्रत्येक छ/छ महिनामा पठाउने व्यवस्था मिलाउन,
- मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको बारेमा सरोकारवाला निकाय तथा पदाधिकारी र मानव अधिकारकर्मीहरूको क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रममा आवश्यकताअनुसार राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग समन्वय गर्न,
- कार्ययोजनाको कार्यान्वयनसम्बन्धी आवधिक प्रतिवेदनको लागि सरल ढाँचा तयार गरी सबै जिल्लाका कार्यान्वयन तथा समन्वय समितिहरूमा पठाउन,
- कार्ययोजना कार्यान्वयन र प्रतिवेदनमा आलटाल गर्ने अधिकारीलाई कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन तथा विभागीय कारबाहीको दायरामा ल्याउने व्यवस्था मिलाउन र
- कार्ययोजना कार्यान्वयनको सन्दर्भमा मुलुकको सङ्घीय संरचनाको स्वरूपसँग मेल खाने गरी कार्ययोजनालाई परिमार्जन गर्न ।

***

अनुसूचीहरू

अनुसूची–१

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

२४८. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगः

(१) नेपालमा एक राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग रहनेछ, जसमा अध्यक्ष र अन्य चार जना सदस्य रहनेछन् ।

(२) राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषद्को सिफारिशमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको नियुक्ति गर्नेछ ।

(३) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पदावधि नियुक्ति भएको मितिले छ वर्षको हुनेछ ।

(४) उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त अध्यक्ष तथा सदस्यको पुनः नियुक्ति हुन सक्ने छैन । तर सदस्यलाई अध्यक्षको पदमा नियुक्ति गर्न सकिनेछ र त्यस्तो सदस्य अध्यक्षको पदमा नियुक्ति भएमा निजको पदावधि गणना गर्दा सदस्य भएको अवधिलाई समेत जोडी गणना गरिनेछ ।

(५) उपधारा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको कुनै अवस्थामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त हुनेछ :

(क) निजले राष्ट्रपतिसमक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(ख) निजको विरूद्ध धारा १०१ बमोजिम महाभियोगको प्रस्ताव पारित भएमा,

(ग) शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताको कारण सेवामा रही कार्य सम्पादन गर्न असमर्थ रहेको भनी संवैधानिक परिषद्को सिफारिशमा राष्ट्रपतिले पदमुक्त गरेमा र

(घ) निजको मृत्यु भएमा ।

(६) देहायको योग्यता भएको व्यक्ति राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य पदमा नियुक्तिका लागि योग्य हुनेछ :-

(क) अध्यक्षको हकमा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धनको क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका प्रधान न्यायाधीश वा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पदबाट सेवानिवृत्त व्यक्ति वा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तीमा २० वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याई ख्याति प्राप्त गरेको,

(ख) सदस्यको हकमा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन, बालबालिकाको हकहितको क्षेत्रमा कार्यरत वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तीमा बीस वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याई ख्यातिप्राप्त गरेको,

(ग) मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातक उपाधि हासिल गरेको,

(घ) पैंतालिस वर्ष उमेर पूरा गरेको,

(ङ) नियुक्ति हुँदाका बखत राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको र

(च) उच्च नैतिक चरित्र भएको ।

(७) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक र सेवाका शर्त सङ्घीय कानुनबमोजिम हुनेछ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्य आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्का पर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका शर्त परिवर्तन गरिने छैन ।

तर चरम आर्थिक विश्रृंखलताका कारण सङ्कटकाल घोषणा भएको अवस्थामा यो व्यवस्था लागू हुने छैन ।

(८) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य भइसकेको व्यक्ति अन्य सरकारी सेवामा नियुक्तिका लागि ग्राह्य हुने छैन ।

तर कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ वा छानवीन गर्ने वा कुनै विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय, मन्तव्य वा सिफारिश पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

२४९. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारः

(१) मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्वर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हुनेछ ।

(२) उपधारा (१) मा उल्लिखित कर्तव्य पूरा गर्न लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले देहायबमोजिमका काम गर्नेछ :

(क) कुनै व्यक्ति वा समूहको मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरूत्साहन भएकोमा पीडित आफैं वा निजको तर्फबाट कसैले आयोगसमक्ष प्रस्तुत वा प्रेषित गरेको निवेदन वा उजुरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको वा आयोगको जानकारीमा आएको विषयमा छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषीउपर कारबाही गर्न सिफारिश गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको उल्लङ्घन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी वा कर्तव्य भएको पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेमा वा कर्तव्य पालन नगरेमा वा जिम्मेवारी पूरा गर्न वा कर्तव्य पालन गर्न उदासीनता देखाएमा त्यस्तो पदाधिकारीउपर विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित अधिकारीसमक्ष सिफारिश गर्ने,

(ग) मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाका विरूद्ध मुद्दा चलाउनुपर्ने आवश्यकता भएमा कानुनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्ने,

(घ) मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्वि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने,

(ङ) मानव अधिकारको उल्लङ्घनकर्तालाई विभागीय कारबाही तथा सजाय गर्न कारण र आधार खुलाई सम्बन्धित निकायसमक्ष सिफारिश गर्ने,

(च) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कानुनको आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्ने तथा त्यसमा गर्नुपर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिश गर्ने,

(छ) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नुपर्ने भएमा त्यसको कारणसहित नेपाल सरकारलाई सिफारिश गर्ने र नेपाल पक्ष बनिसकेका सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिश गर्ने,

(ज) मानव अधिकारको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिश वा निर्देशन पालन वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानुनबमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने ।

(३) मानव अधिकार आयोगले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा वा कर्तव्य पालन गर्दा देहायबमोजिमको अधिकार प्रयोग गर्न सक्नेछ :

(क) कुनै व्यक्तिलाई आयोगसमक्ष उपस्थित गराई जानकारी वा बयान लिने वा बकपत्र गराउने, प्रमाण बुझ्ने, दशी प्रमाण दाखिला गर्न लगाउने सम्बन्धमा अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हुन लागेको वा भइसकेको सूचना आयोगले कुनै किसिमबाट प्राप्त गरेमा कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा बिना सूचना प्रवेश गर्ने, खानतलासी लिने तथा त्यसरी खानतलासी लिँदा मानव अधिकारको उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित लिखत, प्रमाण वा सबुत कब्जामा लिने,

(ग) कुनै व्यक्तिको मानव अधिकार उल्लङ्घन भइरहेको कुरा जानकारी भई तत्काल कारबाही गर्नुपर्ने आवश्यक देखिएमा बिना-सूचना सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गर्ने र उद्धार गर्ने र

(घ) मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडितलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने ।

(४) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारमध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार सो आयोगको अध्यक्ष, कुनै सदस्य वा नेपाल सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधिनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।

(५) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि सङ्घीय कानुनबमोजिम हुनेछ ।

***

अनुसूची–२

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८

प्रस्तावनाः–

मानव परिवारका सबै सदस्यहरूमा अन्तर्निहित प्रतिष्ठा तथा सम्मान र अबिीचछन्न अधिकारहरूको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधार भएकाले, मानव अधिकारहरूको अवहेलना र अनादरको परिणामस्वरूप मानव जातिको अन्तस्करणलाई नै आहत गर्ने बर्बरतापूर्ण कामहरू भएका र मानव जातिले आस्था र वाक् स्वतन्त्रताको तथा भय र अभावबाट मुक्तिको उपभोग गर्न पाउने विश्वको सिर्जना सर्वसाधारण जनताको घोषित सर्वोच्च आकाङ्क्षा भएकोले,

अत्याचार र दमनको विरूद्व अरू उपाय नपाएर विद्रोह गर्नु नै अन्तिम उपाय ठान्न मानिस बाध्य नहोस् भन्ने हो भने मानव अधिकारहरू कानुनी शासनद्वारा संरक्षित रहनु अति आवश्यक भएकाले, राष्ट्रहरूका बीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध वृद्धि गर्न आवश्यक भएकोले,

संयुक्त राष्ट्र सङ्घका जनताहरूले मौलिक अधिकारहरूमा, व्यक्तिको मान तथा प्रतिष्ठामा र नर–नारीहरूको समान अधिकारहरूमा विश्वास प्रकट गरेको र बढी स्वतन्त्रतामा सामाजिक प्रगति एवम् बढी राम्रो जीवनस्तर सम्वर्द्धन गर्ने सङ्कल्प गरेकाले,

सदस्य राष्ट्रहरूले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सहयोगमा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूप्रति विश्वव्यापी सम्मानको वृद्धि गर्ने एवम् परिपालन गर्ने प्रतिज्ञा गरेकाले,

र यो प्रतिज्ञा पूरा गर्न यी अधिकारहरू र स्वतन्त्रताहरूको समान समभ्रुदारी हुनु अत्यन्त ठूलो महत्वको कुरा भएकोले । महासभा मानव अधिकारहरूको यो विश्वव्यापी घोषणापत्रलाई सदस्य राष्ट्रहरू र ती राष्ट्रहरूका अधिकारमा रहेका प्रदेशका जनताहरूमा समेत ती अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी र प्रभावशाली मान्यता प्राप्त गर्नको लागि प्रत्येक व्यक्ति र समाजको अङ्गले यस घोषणापत्रलाई निरन्तर मनमा राखी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रगतिशील उपायहरूद्वारा यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको शिक्षादीक्षाद्वारा यी अधिकारहरूप्रति श्रद्धा बढाउने प्रयत्न गरून् भनी सबै जनता र राष्ट्रको निमित्त एउटा साझा मापदण्डको रूपमा जारी गर्दछ ।

धारा १: सबै व्यक्तिहरू जन्मजात स्वतन्त्र हुन्, ती सबैको समान प्रतिष्ठा र अधिकार छ । उनीहरू विवेक, शक्ति र अन्तःकरणले युक्त भएकाले र प्रत्येकले पारस्परमा भ्रातृत्वको भावना लिएर व्यवहार गर्नुपर्छ ।

धारा २: जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य मत, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति वा अरू कुनै मर्यादाको आधारमा भेदभाव नगरी प्रत्येक व्यक्तिलाई यस घोषणामा उल्लेखित अधिकार र स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ । यसको अतिरिक्त चाहे कुनै देश स्वतन्त्र होस् वा संरक्षित, स्वशासनरहित वा सीमित प्रभुसत्ता भएको होस् त्यहाँका व्यक्तिहरूमा राजनीतिक, क्षेत्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय स्थितिको आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।

धारा ३: प्रत्येक व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रता र आत्मसुरक्षाको अधिकार हुनेछ ।

धारा ४: दास बनाई कसैलाई पनि राखिने छैन । दासत्व र दास/दासीको व्यापार पूर्णरूपमा निषेध गरिएको छ ।

धारा ५: कुनै व्यक्तिलाई पनि शारीरिक यातना दिइने छैन । क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिने छैन ।

धारा ६: कानुनको दृष्टिमा प्रत्येक व्यक्तिलाई सर्वत्र एक व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा ७: कानुनको दृष्टिमा सबै समान छन् र बिना–भेदभाव सबै कानुनको समान संरक्षणको अधिकारी हुनेछन् । सबै यस घोषणालाई

उल्लङ्घन गरी गरिएको भेदभाव वा त्यस्तो भेदभाव गर्न गरिएको उक्साहटविरूद्ध समान संरक्षणको अधिकारी हुनेछन् ।

धारा ८: सबैलाई संविधान वा कानुनद्वारा दिइएको मौलिक अधिकारहरूको उल्लङ्घनविरूद्ध सक्षम राष्ट्रिय अदालतको प्रभावकारी उपचारको अधिकार हुनेछ ।

धारा ९: कसैलाई पनि मनोमानी ढङ्गले देश निकाला वा गिरफ्तार वा नजरबन्द गरिने छैन ।

धारा १०: कुनै व्यक्तिउपर लगाइएको फौजदारी अभियोगविरूद्ध निजको अधिकार र दायित्व निरोपण गर्दै स्वतन्त्र र न्यायपूर्ण अदालतबाट निष्पक्ष सुनुवाइको हक प्रत्येक व्यक्तिलाई समान रूपले हुनेछ ।

धारा ११: (१) दण्डनीय अपराधको आरोप लागेको प्रत्येक व्यक्तिलाई बचाउको सबै आवश्यक प्रत्याभूति भएको खुला अदालतको कानुनअनुसार अपराधी नठहराउञ्जेल निरपराध मानिने अधिकार हुनेछ ।

(२) कुनै व्यक्तिले गरे वा नगरेको कुनै काम उक्त समयमा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअन्तर्गत अपराध मानिदैँन भने त्यस्तो कामको लागि कुनै पनि व्यक्ति दोषी ठहराइने छैन । कुनै पनि व्यक्तिलाई अपराध गर्दा उक्त समयमा दिन सकिने सजायभन्दा बढी सजाय दिइने छैन ।

धारा १२: कुनै पनि व्यक्तिको गोपनियता, परिवार, घर वा पत्र व्यवहारमा मनोमानी हस्तक्षेप गरिने छैन । कसैको सम्मान तथा प्रतिष्ठामा हस्तक्षेप गरिने छैन र त्यस्तो हस्तक्षेप वा प्रहारको विरूद्व प्रत्येक व्यक्तिलाई कानुनी संरक्षणको अधिकार हुनेछ ।

धारा १३: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्येक देशको सीमानाभित्र स्वतन्त्रतापूर्वक विचरण र बसोबास गर्ने अधिकार हुनेछ ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देश वा अरू कुनै देशबाट बाहिर निस्कने र आफ्नो देशमा फर्की आउने पूर्ण अधिकार छ ।

धारा १४: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई उत्पीडनबाट उम्किन अरू देशमा शरण खोज्ने र लिने अधिकार छ ।

(२) संयुक्त राष्ट्रसङ्घको उद्देश्य र सिद्वान्तको विपरीत कार्यहरू वा अराजनीतिक अपराधहरूको वास्तविक अभियोगको सम्बन्धमा यो अधिकार लागू नहुन सक्नेछ ।

धारा १५: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई राष्ट्रियताको अधिकार छ ।

(२) कसैलाई पनि मनोमानी ढङ्गले उसको राष्ट्रियताबाट वञ्चित गरिने छैन, न त राष्ट्रियता परिवर्तन गर्ने अधिकारबाट वञ्चित गरिने छ ।

धारा १६: (१) जाति, राष्ट्रियता वा धर्मको भेदभावबिना वयस्क स्त्री पुरूषहरूलाई आपसमा विवाह गर्ने र परिवार बसाउने अधिकार छ । विवाहको विषयमा वैवाहिक जीवनमा तथा विवाह सम्बन्ध विच्छेदमा तिनीहरूलाई समान अधिकार हुनेछ ।

(२) विवाहको इच्छा राख्ने स्त्री पुरूषको पूर्ण र स्वतन्त्र सहमतिबाट मात्र विवाह हुनेछ ।

(३) परिवार समाजको स्वाभाविक र मौलिक सामूहिक एकाई हो र यसलाई समाज र राज्यबाट संरक्षण पाउने अधिकार छ ।

धारा १७: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई एक्लै वा अरूसँग मिलेर सम्पत्ति राख्ने अधिकार हुनेछ ।

(२) कसैलाई पनि मनोमानी ढङ्गले सम्पत्तिबाट वञ्चित गरिने छैन ।

धारा १८: प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार, अन्तःस्करण र धार्मिक स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ । धर्म वा आस्था बदल्ने स्वतन्त्रता हुनेछ र सार्वजनिक वा व्यक्तिगत रूपमा एक्लै वा सामूहिक रूपमा आफ्नो धर्म वा आस्थालाई शिक्षण, व्यवहार, पूजा र परिपालनद्वारा प्रकट गर्ने स्वतन्त्रतासमेत यसअन्तर्गत सम्मिलित छ ।

धारा १९: प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार, स्वतन्त्रता र अभिव्यक्तिको अधिकार छ । यस अधिकारमा बिना कुनै हस्तक्षेप आफ्ना मतहरू बनाउने र बिना–रोकटोक कुनै पनि सञ्चारमाध्यमद्वारा सूचना प्राप्त गर्ने, खोज्ने र प्रसार गर्ने अधिकार समावेश छ ।

धारा २०: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शान्तिपूर्ण तरिकाले सभा गर्ने तथा संस्था खोल्ने अधिकार हुनेछ ।

(२) कसैलाई कुनै संस्थाको सदस्य बन्न कर लगाइने छैन ।

धारा २१: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देशको सरकारमा प्रत्यक्ष रूपले वा स्वतन्त्र रूपले चुनिएका प्रतिनिधिमार्फत् भाग लिने अधिकार हुनेछ ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई उसको देशको सरकारी जागिरहरूमा समान प्रवेशाधिकारको हक हुनेछ ।

(३) जनताको इच्छा सरकारको सत्ताको आधार हुनेछ र यस्तो इच्छा आम समान मतदानद्वारा समय समयमा गरिने निष्पक्ष चुनावमार्फत अभिव्यक्त गरिनेछ र त्यस्तो चुनाव गोप्य मतदान वा त्यस्तै स्वतन्त्र मतदान प्रणालीद्वारा गरिनेछ ।

धारा २२: समाजको सदस्यको हैसियतमा प्रत्येक व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षाको अधिकार छ र प्रत्येक व्यक्तिलाई राष्ट्रिय प्रयत्न र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगमार्फत् तथा प्रत्येक राज्यको सङ्गठन र साधन अनुरूप उसको प्रतिष्ठा र व्यक्तित्वको स्वतन्त्र विकासका लागि अपरिहार्य आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरू उपभोग गर्ने अधिकार छ ।

धारा २३: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई काम गर्ने, स्वेच्छाले रोजगारी रोज्ने र काम गर्नको निमित्त उचित र अनुकूल परिस्थिति प्राप्त गर्ने र बेकारीबाट सुरक्षा पाउने अधिकार हुनेछ ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिले बिना भेदभाव समान कार्यको लागि समान पारिश्रमिक पाउने अधिकार हुनेछ ।

(३) काम गर्ने प्रत्येक व्यक्ति र निजको परिवारको लागि मानवीय प्रतिष्ठाअनुरूप आफ्नो जीविकाको बन्दोबस्तको लागि उचित र अनुकूल पारिश्रमिक पाउने र आवश्यक भए सामाजिक संरक्षणद्वारा वा अन्य उपायद्वारा त्यसमा भरथेगको अधिकार हुनेछ ।

(४) प्रत्येक व्यक्तिलाई उसको हितको रक्षाको निमित्त ट्रेड युनियन स्थापना गर्ने र त्यसमा सम्मिलित हुने अधिकार हुनेछ ।

धरा २४: प्रत्येक व्यक्तिलाई मनासिव कार्य समयको मुनासिव सीमा सवैतनिक आवधिक विदासहित आराम र विश्रामको अधिकार हुनेछ ।

धारा २५: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई उसको र उसको परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि पर्याप्त जीवनस्तरको अधिकार छ र यसअन्तर्गत खाना, कपडा, घर तथा औषधोपचारको सुविधाहरू र आवश्यक सामाजिक सेवाहरू पनि सम्मिलित छन् । बिरामी, असमर्थता, विधवा, बुढेसकाल वा निजको नियन्त्रणबाहिरको अरू कुनै परिस्थितिमा साधन अभाव भएमा सुरक्षाको अधिकार हुनेछ ।

(२) आमा र शिशुहरूलाई विशेष हेरचाह, सहायता पाउने अधिकार हुनेछ । सबै बालकलाई समान सामाजिक संरक्षणको उपभोग गर्ने अधिकार हुनेछ ।

धारा २६: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शिक्षा पाउने अधिकार छ । शिक्षा, कमसेकम प्रारम्भिक र आधारभूत अवस्थामा निःशुल्क हुनेछ । प्रारम्भिक शिक्षा अनिवार्य हुनेछ । प्राविधिक र व्यवसायिक शिक्षा सबै सुलभ हुनेछ र उच्चस्तरको शिक्षा योग्यताको आधारमा सबैलाई समान रूपले उपलब्ध हुनेछ

(२) शिक्षाको लक्ष्य मानवको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताप्रतिको आदरलाई बलियो गर्नुहुनेछ । शिक्षाले सबै राष्ट्र, जाति र धार्मिक समूहहरूबीच समझदारी, सहिष्णुता र मैत्रीको विकास गर्नेछ र शान्ति कायम गर्नको लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको प्रयत्नहरूलाई अघि बढाइने छ ।

(३) छोराछोरीलाई दिइने शिक्षा रोज्ने प्राथमिक अधिकार आमा-बाबुलाई हुनेछ ।

धारा २७: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रतापूर्वक समाजको सांस्कृतिक जीवनमा भाग लिने, कलाहरूको आनन्द लिने तथा वैज्ञानिक प्रगति र विज्ञानले प्रदान गरेको सुविधाहरूको उपभोग गर्ने अधिकार हुनेछ ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई उसले रचना वा सिर्जना गरेको कुनै वैज्ञानिक, साहित्यिक वा कलात्मक कृतिबाट प्राप्त भएको नैतिक र भौतिक स्वार्थहरूको संरक्षणको अधिकार हुनेछ ।

धारा २८: प्रत्येक व्यक्तिलाई यस्तो सामाजिक र अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था पाउने अधिकार हुनेछ, जसमा यस घोषणामा उल्लेख गरिएका अधिकार र स्वतन्त्रताहरू पूर्णरूपले प्राप्त गर्न सकियोस् ।

धारा २९: (१) प्रत्येक व्यक्तिको समाजप्रति कर्तव्यहरू हुन्छन् र त्यस्तो समाजमा बसेर मात्र व्यक्तिको स्वतन्त्र र पूर्ण विकास सम्भव छ ।

(२) आफ्नो अधिकार र स्वतन्त्रताको उपयोग गर्दा प्रत्येक व्यक्तिले अरूको अधिकार र स्वतन्त्रताप्रति पनि आदर गर्नुपर्नेछ र प्रजातान्त्रिक समाजको नैतिकता, सार्वजनिक सुव्यवस्था र सर्वसाधारणको कल्याणको लागि चाहिने उचित आवश्यकताहरू हासिल गर्ने उद्देश्यले कानुनद्वारा निर्धारित सीमाभित्र रहनुपर्नेछ ।

(३) यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरू कुनै अवस्थामा पनि संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सिद्वान्त र उद्देश्यको विपरीत उपभोग गर्न सकिने छैन ।

धारा ३०: कुनै राष्ट्र, वर्ग वा व्यक्तिले यस घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएका अधिकार र स्वतन्त्रताहरूलाई कुठाराघात गर्ने उद्देश्यले वा त्यस्तो किसिमको काम गर्न पाउने गरी यस घोषणापत्रमा उल्लिखित कुनै कुराको व्याख्या गर्न हुँदैन ।

***

अनुसूची–३

नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू

क्र. सं.	नेपाल राज्यपक्ष भएका सन्धिहरु	सं.रा.स.बाट पारित मिति	अनुमोदन/सम्मिलन गरेको मिति
१.	दासत्व महासन्धि, १९२६	२५ सेप्टेम्बर, १९२६	७ जनवरी, १९६३
२.	दासत्व महासन्धिलाई संशोधन गर्ने आलेख, १९५३	२५ सेप्टेम्बर, १९२६ १९५३	७ जनवरी, १९६३
३.	जातिहत्या अपराधको रोकथाम र सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९४८	९ डिसेम्बर, १९४८	१७ जनवरी, १९६९
४.	जीउ मास्नेबेच्ने तथा अरुको वेश्यावृत्तिको शोषणको दमनका लागि व्यवस्था भएको महासन्धि, १९४९	२ डिसेम्बर, १९४९	२७ डिसेम्बर, १९९५
५.	नारीको राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धि १९५२	२० डिसेम्बर, १९५२	२६ अप्रिल, १९६६
६.	दासत्व, दास व्यापार र दासत्व समानका संस्था र अभ्यासहरुको उन्मूलनसम्बन्धी पूरक महासन्धि, १९५६	७ सेप्टेम्बर, १९५६	७ जनवरी, १९६३
७.	बलात् श्रम उन्मूलन विषयक महासन्धि, १९५७	१७ जनवरी, १९५९	३ जनवरी, २००२
८.	सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५	२१ डिसेम्बर, १९६५	३० जनवरी, १९७१
९.	आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६	१६ डिसेम्बर, १९६६	१४ मे, १९९१
१०.	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६	१६ डिसेम्बर, १९६६	१४ मे, १९९१

११.	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको स्वेच्छिक आलेख, १९६६	१६ डिसेम्बर १९६६	१४ मे, १९९१
१२.	रङ्गभेद अपराधको दमन र सजायसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९७३	३० नोभेम्बर, १९७३	१२ जुलाइ, १९७७
१३.	महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९	१८ डिसेम्बर, १९७९	२२ अप्रिल, १९९१
१४.	यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १९८४	१० डिसेम्बर, १९८४	१४ मे, १९९१
१५.	खेलकूदमा रङ्गभेदविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८५	१० डिसेम्बर, १९८५	१ मार्च, १९८९
१६.	स्वतन्त्र देशहरुका आदिवासी जनजातिसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि, १९८९	७ जुन, १९८९	२२ अगष्ट, २००७
१७.	मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले व्यवस्था भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको दोस्रो स्वेच्छिक आलेख, १९८९	१५ डिसेम्बर, १९८९	४ मार्च १९९८
१८.	बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९	२० नोभेम्बर १९८९	१४ सेप्टेम्बर, १९९०
१९.	महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख, १९९९	६ अक्टुबर, १९९९	१५ जुन, २००७
२०.	सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको संलग्नताका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख, २०००	२५ मे, २०००	३१ अक्टोबर, २००५

२१.	बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अश्लिल चित्रण सम्बन्धमा व्यवस्था नभएको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख, २००५	२५ मे. २००५	२० जनवरी, २००६
२२.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६	१३ डिसेम्बर, २००६	२७ जनवरी, २०१०
२३.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको ऐच्छिक आलेख, २००६	१३ डिसेम्बर, २००६	२७ जनवरी, २०१०
	सार्कसम्बन्धी महासन्धि	**ग्रहण गरिएको मिति**	**लागू भएको मिति**
१.	दक्षिण एशियामा बाल कल्याण प्रबर्द्धन गर्नका लागि क्षेत्रीय प्रबन्ध गर्ने सम्बन्धी सार्क महासन्धि, २००२	५ जनवरी, २००२	१५ नोभेम्बर, २००५
२.	वेश्यावृत्तिको लागि महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्ने बेच्ने काम रोकथाम गर्ने र सो विरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको सार्क महासन्धि, २००२	५ जनवरी, २००२	१५ नोभेम्बर, २००५

नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकारसम्बन्धी गरेका अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसम्बन्धी महासन्धिहरू

क्र.सं	सन्धिको नाम	अनुमोदन मिति
१.	औद्योगिक प्रतिष्ठानमा साप्ताहिक बिदा लागू गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९२१	सन् १९८८
२.	बलयुक्त श्रमसम्बन्धी महासन्धि, १९३०	सन् २००२
३.	सङ्गठित हुने र सामूहिक रूपमा सौदाबाजीसम्बन्धी महासन्धि, १९४९	सन् १९९६
४.	समान पारिश्रमिकसम्बन्धी महासन्धि, १९५१	सन् १९७६
५.	बलयुक्त श्रमको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९५७	सन् २००७
६.	विभेद (रोजगारी र पेशा)-सम्बन्धी महासन्धि, १९५८	सन् १९७४
७.	विकासोन्मुख मुलुकहरुमा न्यूनत्तम ज्याला, १९७० निर्धारणसम्बन्धी महासन्धि	सन् १९७४
८.	रोजगारीमा संलग्न हुन पाउँने न्यूनत्तम उमेरसम्बन्धी महासन्धि, १९७३	सन् १९९७
९.	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कानुनको स्तर कार्यान्वयनको स्तर प्रबर्द्धन गर्न पीरत त्रिपक्षीय परामर्शसम्बन्धी महासन्धि, १९७६	सन् १९९५
१०.	आदिवासी र जनजातिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९	सन् २००७
११.	निकृष्ट प्रकारको बालश्रम उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९९९	सन् २००२

सन् १९४९ को चार जनेभा महासन्धि यसका दुई अतिरिक्त आलेख

क्र.स.	सन्धिको नाम	अनुमोदन मिति	
१.	युद्धमैदानमा घाइते तथा बिरामी भएका सैनिकहरुको अवस्था सुधारसम्बन्धी १२ अगष्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि	७ फेब्रुवरी, १९६४	पहिलो जेनेभा महासन्धि
२.	समुन्द्रमा घाइते तथा बिरामी र सङ्कटग्रस्त जहाजका सशस्त्र सेनाका सदस्यहरुको अवस्था सुधारसम्बन्धी १२ अगष्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि	७ फेब्रुवरी, १९६४	दोस्रो जेनेभा महासन्धि
३.	युद्धबन्दीहरुसँग गरिने व्यवहारसम्बन्धी १२ अगष्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि	७ फेब्रुवरी, १९६४	तेस्रो जेनेभा महासन्धि
४.	युद्धको समयमा गैरसैनिक व्यक्तिहरुको संरक्षणसम्बन्धी १२ अगष्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि	७ फेब्रुवरी, १९६४	चौथो जेनेभा महासन्धि

नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण महासन्धिहरू (नेपालीमा)

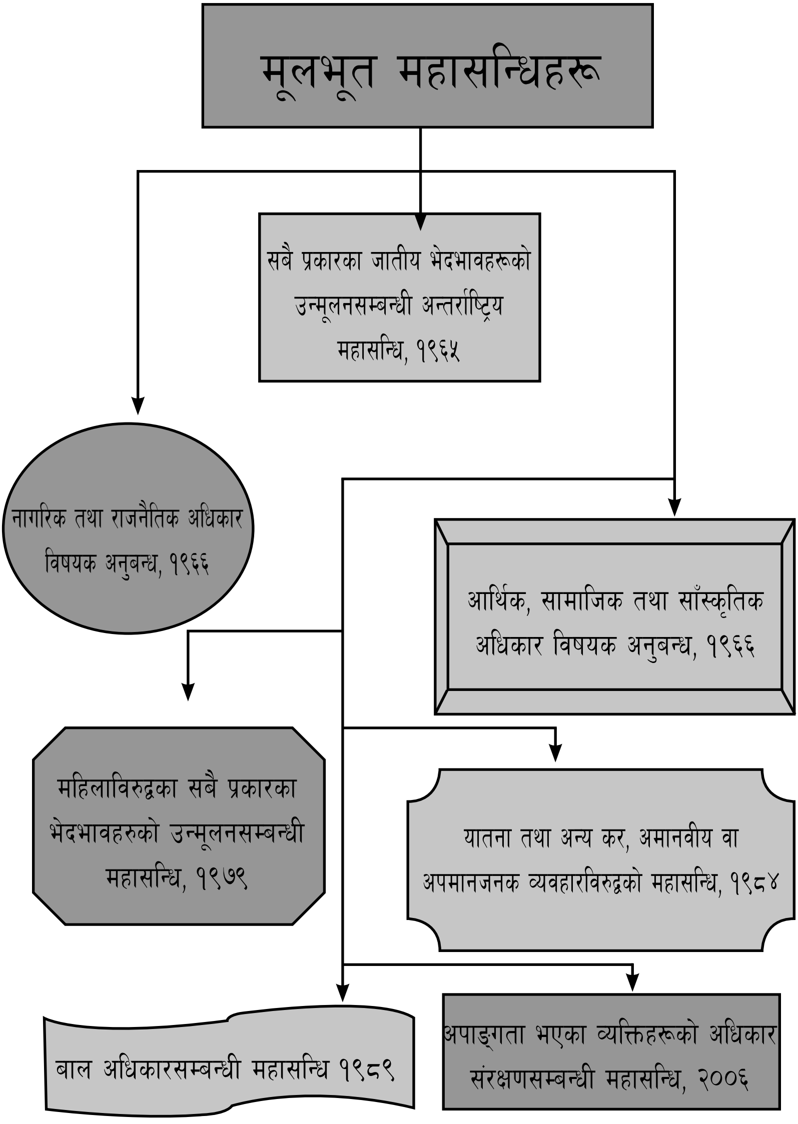

नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण महासन्धिहरू (अंग्रेजीमा)

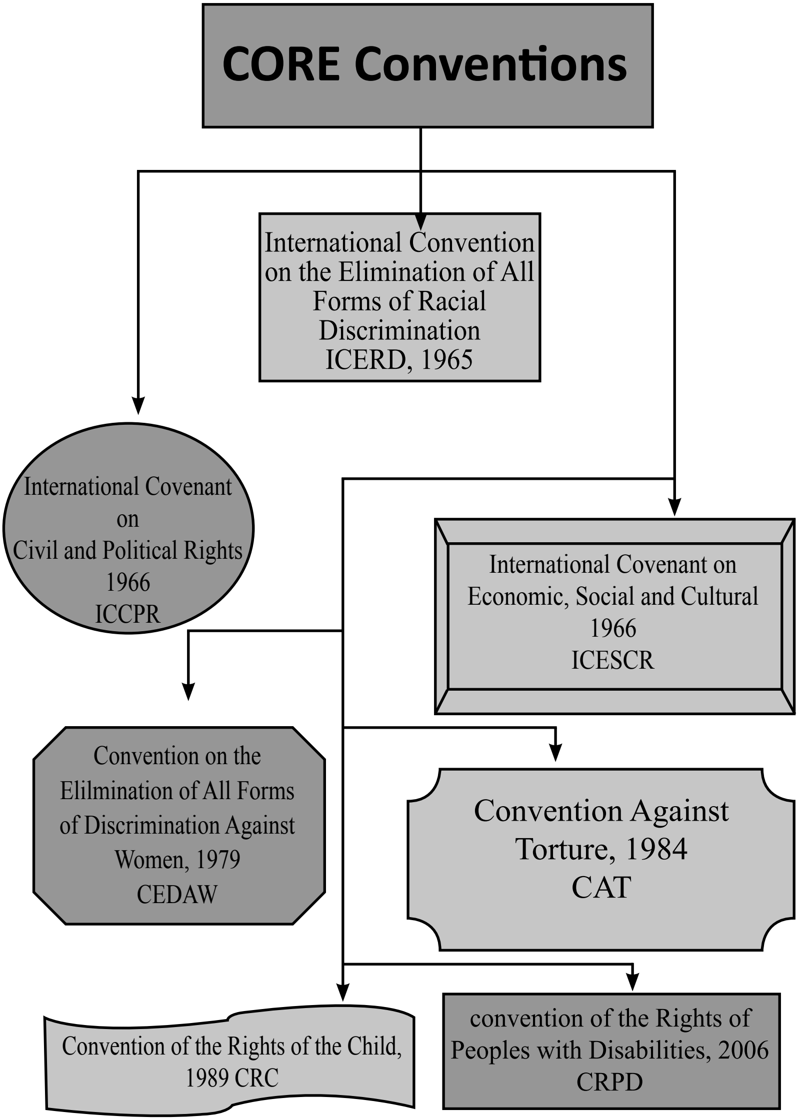

अनुसूची–४

राष्ट्रिय मानव अधिार आयोगको उजुरी फारम

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

(उजुरी कारवाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली २०६९

अनुसूचीः १ उजुरीको ढाँचा

उजुरी फाराम

(गोप्य रहने छ)

१. पीडितको विवरण

(क) नाम : ....

(ख) बुवाको नाम : .... (ग) आमाको नाम : ....

(घ) ठेगाना : स्थायी ठेगाना : ....

फोन नं. : .... मोबाइल : ....

हालको ठेगानाः ....

फोन/मोबाइलः .... ई–मेल : ....

(ङ) लिङ्ग : पुरुष ☐ महिला ☐ अन्य ☐ (यदि अन्य हो भने खुलाउनुहोस्) ....

(च) वैवाहिक स्थिति : विवाहित ☐ अविवाहित ☐ सम्बन्ध विच्छेद भएको ☐ एकल ☐

(छ) राष्ट्रियता : .... (ज) उमेर : ....वर्ष (झ) पेशा : ....

(ञ) जाति : .... (ट) बोलीचालीको भाषा : ....

(ठ) धर्म : ....(ड) शिक्षा : ....

(ढ) अपाङ्गता : छ ☐ छैन ☐ (यदि छ भने खुलाउनुहोस्)..............................

(ण) कुनै संगठनको सदस्यताः (ऐच्छिक)..............................

२. उजुरीकर्ताको विवरण (यदि उजुरीकर्ता पीडित होइन भने)

(क) नाम/संगठन : ....

(ख) पूरा ठेगाना : ....

(ग) फोन/मोबाइल : ....ई–मेल : ....

(घ) पीडितसँगको नाता/सम्बन्ध :..............................बोलीचालीको भाषा : ....

३. आरोपित पीडकको विवरण (यदि तपाई चिन्नुहुन्छ भने)

(क) आरोपित पीडकको नाम : .... (ख)संगठन/कार्यालय :..............................

(ग) पद/दर्जा : .... (घ)सम्पर्क ठेगाना :..............................

(ङ) फोन/मोबाइल : ....ई–मेल : ....

(च) यदि पीडकलाई चिन्नुहुन्न भने पीडकको पहिचानका चिन्ह तथा विवरणहरू (जस्तोः लुगा, हुलिया, हतियारको प्रकार आदि) खुलाउनुहोस्।

....

....

४. मानव अधिकार उल्लंघनको विषयः ....

५. उजुरीको विस्तृत विवरण

(क) घटनाको मितिः .... समयः ....बजे (ख) घटना भएको स्थान : ....

(ग) कृपया के कसरी घटना घट्यो र सो घटनाले कस्तो असर पार्‍यो विस्तृत रुपमा लेख्नुहोस्। (तपाईको विवरण यसमा नअटाए पाना थप्न सक्नुहुनेछ)।

....

....

....

....

....

....

....

....

(घ) के उक्त घटनाबाट तपाईं विस्थापित हुनु भएको छ ? : छ ☐ छैन ☐

(ङ) के तपाईले उक्त घटनाको सम्बन्धमा कुनै निकाय/संगठन जस्तैः अदालत, प्रहरी, शसस्त्र प्रहरी बल, नेपाल सरकार, रेडक्रस, गैर सरकारी संस्था आदिमा उजुरी गर्नुभएको छ ? छ ☐ छैन ☐ (यदि छ भने, कहाँ उजुरी गर्नुभएको छ र सो सम्बन्धमा के भइरहेको छ उल्लेख गर्नुहोला ।)

....

....

६. उजुरीसँग सम्बद्ध अन्य प्रमाणहरू

(क) के यो घटनाका कुनै साक्षी छन् ? छन् ☐ छैनन् ☐ (कृपया एकभन्दा बढी साक्षी भएमा पाना थप्नुहोस्)

साक्षीको नाम : ....

ठेगाना : ....फोन/मोबाइलः ....

साक्षीले दिनसक्ने सम्भावित सूचनाः ....

....

(ख) उजुरीलाई सहयोग पुऱ्याउने लिखत वा दसी प्रमाणहरूः

१. .... २. ....

३. .... ४. ....

(ग) उजुरीसँगै राखिएका प्रमाणहरूः

१. .... २. ....

३. .... ४. ....

७. माग गरिएको उपचार

(क) आयोगसँग कस्तो किसिमको उपचारको माग गर्नुहुन्छ ?

....

....

....

८. उजुरीकर्ताको हस्ताक्षर (मलाई थाहा भएसम्म यसमा लेखिएको व्यहोरा ठीक, साँचो हो ।)

हस्ताक्षर : ....

नाम : .... मिति : ....

उजुरी फाराम बुझाउन सकिने आयोगका कार्यालयहरू

ललितपुर : केन्द्रिय कार्यालय, हरिहरभवन, पुल्चोक, ललितपुर
पोष्ट बक्स नं. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल, **हटलाइनः ५०-१०-०००**
फोनः ०१-५०१००१५(हन्टीङ) फ्याक्सः +९७७-१-५५४७९७३, इमेलः nhrc@nhrcnepal.org

विराटनगर : क्षेत्रीय कार्यालय, विराटनगर
फोनः ०२१-४६१०९३, फ्याक्सः +९७७-२१-४६११००, इमेलः nhrcbrt@nhrcnepal.org

जनकपुर : क्षेत्रीय कार्यालय, जनकपुर
फोनः ०४१-५२७८११ फ्याक्सः +९७७-४१-५२७२५०, इमेलः nhrcjnk@nhrcnepal.org

पोखरा : क्षेत्रीय कार्यालय, पोखरा
फोनः ०६१-५५१८११, फ्याक्सः +९७७-६१-५४२०४२, इमेलः nhrcpkr@nhrcnepal.org

नेपालगंज : क्षेत्रीय कार्यालय, नेपालगंज
फोनः ०८१-५२६७०७, फ्याक्सः+९७७-८१-५२६७०६, इमेलः nhrcnpj@nhrcnepal.org

धनगढी : क्षेत्रीय कार्यालय, धनगढी
फोनः ०९१-५२५६२१ फ्याक्सः +९७७-९१-५२५६२३ इमेलः nhrcdhn@nhrcnepal.org

खोटाङ : उप-क्षेत्रीय कार्यालय, खोटाङ
फोनः ०३६-४२०२८४ फ्याक्सः +९७७-३६-४२०२८४ इमेलः nhrckht@nhrcnepal.org

बुटवल : उप-क्षेत्रीय कार्यालय, बुटवल
फोनः ०७१-५४६९११ फ्याक्सः +९७७-७१-५४६९११ इमेलः nhrcbtl@nhrcnepal.org

जुम्ला : उप-क्षेत्रीय कार्यालय, जुम्ला
फोनः ०८७-५२०२२२ फ्याक्सः +९७७-८७-५२०२२२ इमेलः nhrcjum@nhrcnepal.org

वेबसाइटः www.nhrcnepal.org

महत्वपूर्ण जानकारीहरू

☞ कृपया यस फारामका सबै प्रश्नहरूको विवरण उल्लेख गर्नु भएको छ, छैन जाँच गर्नुहोस् ।

☞ यो फारामसँग सम्बद्ध प्रमाणहरू राखिएका छन् छैनन् सुनिश्चित गर्नुहोस् ।

☞ घटनासँग सम्बद्ध नयाँ सूचना पाउनुभएमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा सम्पर्क गर्नुहोला ।

☞ यदि तपाईको ठेगाना परिवर्तन भएको छ भने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सूचित गर्नुहोस् ।

☞ उजुरी दर्ता नम्बर लिनुहोस् र सुरक्षित साथ राख्नुहोस् ।